Noten

I INLEIDING

1 De geschiedenis van het kind

1. J.H. van den Berg, *Metabletica of leer der veranderingen. Beginselen van een historische psychologie* (Nijkerk: G.F. Callenbach, 1964; 1e dr. 1956); vert. in het Engels: *The changing nature of man. Introduction to a historical psychology* (New York: Norton, 1961). Een beknopt onderzoek op basis van Nederlandse bronnen uitgaande van de ideeën van Van den Berg en geschreven onder diens supervisie: M.E. Heijboer-Barbas, *Een nieuwe visie op de jeugd uit vroeger eeuwen. Een letterkundige studie ter vergelijking van het Nederlandse kind vroeger en nu* (Nijkerk: G.F. Callenbach, 1956). Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (Parijs: Seuil, 1973; 1e dr. 1960); vert.: *De ontdekking van het kind. Sociale geschiedenis van school en gezin* (Amsterdam: Bert Bakker, 1987). Invloedrijk op ideeënhistorisch terrein was in deze tijd ook: George Boas, *The cult of childhood* (Londen: Warburg Institute/University of London, 1966).
2. Over adolescentie in het bijzonder ook: Friedrich H. Tenbruck, *Jugend und Gesellschaft. Soziologische Perspektiven* (Freiburg im Breisgau: Rombach, 1962). Vgl. Franz J. Mönks, 'De adolescentie in het licht van ontwikkelingspsychologisch onderzoek', in: Franz J. Mönks e.a., *Psychologie van jeugdjaren en adolescentie. Nieuwe ontwikkelingen en bevindingen* (Nijmegen: Dekker en Van de Vegt, 1981) p. 1-41. De discussie heeft zich toegespitst op de vraag of de adolescent het eerst in de burgerij of in de arbeidersklasse tot ontwikkeling is gekomen. De adolescent als pedagogisch probleem ontstond volgens sommigen niet eerder dan in het begin van de twintigste eeuw. John Neubauer, *The fin-de-siècle culture of adolescence* (New Haven/Londen: Yale U.P., 1992).
3. In Nederland vooral via Lea Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel* (Meppel: Boom, 1986).
4. Lloyd deMause (red.), *The history of childhood* (Londen: Souvenir Press, 1976; 1e dr.: New York: The Psychohistory Press, 1974). In zijn inleiding schetst DeMause een rechtlijnige evolutie van een slechte naar een meer humane behandeling van kinderen. Een systematische kritiek op het bron-

nengebruik van DeMause: Friedhelm Nyssen, *Die Geschichte der Kindheit bei L. deMause. Quellendiskussion* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1984).

5. Elisabeth Badinter, *L'amour en plus. Histoire de l'amour maternel (XVIIe-XIXe siècle)* (Parijs: Flammarion, 1980); vert.: *De mythe van de moederliefde. Geschiedenis van een gevoel* (Utrecht: Bijleveld, 1983).
6. De concepten van de witte en zwarte legende zijn ontwikkeld in de geschiedschrijving over Spanje. Zie: Hendrik Henrichs, *Johan Brouwer. Zoeker, ziener en bezieler. Een biografie* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1989) p. 132-148.
7. Kritieken op Ariès: Adrian Wilson, 'The infancy of the history of childhood: an appraisal of Philippe Ariès', *Theory and History* 19 (1980) p. 132-154; Anthony Burton, 'Looking forward from Ariès? Pictorial and material evidence for the history of childhood and family life', *Continuity and Change* 4 (1989) p. 203-229. Zie ook: B. Spiecker en L.F. Groenendijk, 'Fantasies in recent historiography of childhood', *British Journal of Educational Studies* 33 (1985) p. 5-19.
8. Shulamith Shahar, *Childhood in the middle ages* (Londen: Routledge, 1990). Vgl. Barbara A. Hanawalt, *Growing up in medieval London. The experience of childhood in history* (New York: Oxford U.P., 1994); Pierre Riché en Danièle Alexandre-Bidon, *L'enfance au moyen âge* (Parijs: Seuil, 1994).
9. Alan Macfarlane, *The family life of Ralph Josselin, a seventeenth-century clergyman. An essay in historical anthropology* (Cambridge: Cambridge U.P., 1970).
10. Linda A. Pollock, *Forgotten children. Parent-child relations from 1500-1900* (Cambridge: Cambridge U.P., 1983) en *A lasting relationship. Parents and children over three centuries* (Londen: Fourth Estate, 1987).
11. H.F.M. Peeters, *Kind en jeugdige in het begin van de moderne tijd (ca 1500-ca 1650)* (Meppel: Boom, 1966); Natalie Davis, 'The reasons of misrule: youth groups and charivaris in sixteenth-century France', in: idem, *Society and culture in early modern France* (Stanford: Stanford U.P., 1975) p. 97-124, p. 108; dit artikel dateert uit 1971. Zie ook: John P. Demos, 'The rise and fall of adolescence', in: idem, *Past, present and personal. The family and the life course in American history* (New York/Oxford: Oxford U.P., 1986) p. 92-114; Ilana Krausman Ben-Amos, *Adolescence and youth in early modern England* (New Haven/Londen: Yale U.P., 1994). Zie ook: Robert Muchembled, *L'invention de l'homme moderne* (Parijs: Fayard, 1988); vert.: *De uitvinding van de moderne mens. Collectief gedrag, zeden, gewoonten en gevoelswereld van de middeleeuwen tot de Franse Revolutie* (Amsterdam: Contact, 1991) p. 252-272 over 'de uitvinding van de adolescentie'.
12. Wel heeft Ariès na de kritiek van Davis zijn standpunt inzake de adolescentie wat verzacht, blijkens zijn voorwoord bij een nieuwe editie (1973) van zijn werk. Zie Ariès, *L'enfant*, p. 10.

13. Over de stand van zaken in het gezinshistorisch onderzoek: Donald Haks, 'Continuïteit en verandering in het gezin van de vroeg-moderne tijd', in: Harry Peeters, Lène Dresen-Coenders, Ton Brandenbarg (red.), *Vijf eeuwen gezinsleven* (Nijmegen: SUN, 1986); de bijdragen van onder meer Donald Haks en Lotte van de Pol aan *Het westerse gezin in historisch en vergelijkend perspectief* (cursusboek, Heerlen: Open Universiteit, 1986); Pieter Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preïndustrieel Europa* (Hilversum: Verloren, 1988); Jochen Mertin en August Nitschke (red.), *Zur Sozialgeschichte der Kindheit* (Freiburg/München: Karl Alber, 1986); Keith Thomas, 'Children in early modern England', in: Gillian Avery en Julia Briggs (red.), *Children and their books. A celebration of the work of Iona and Peter Opie* (Oxford: Clarendon Press, 1989) p. 45-77; Michael Mitterauer, *Sozialgeschichte der Jugend* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986); C. John Sommerville, *Geschiedenis van het kind* (Houten: Fibula, 1992), waarin ook informatie over Nederland; Dirk Damsma, *Het Hollandse huisgezin (1560-heden)* (Utrecht/Antwerpen: Kosmos, 1993).
14. Zie bijvoorbeeld: Bernard Vernier, *La genèse sociale des sentiments. Aînés et cadets dans l'île grecque de Karpathos* (Parijs: EHESS, 1991).
15. Dit uitgangspunt is ook te vinden in: Marina Warner, *Managing monsters. Six myths of our time* (Londen: Vintage, 1994), in het bijzonder p. 33-49; vgl. Hugh Cunningham, *The children of the poor. Representations of childhood since the seventeenth century* (Oxford/Cambridge: Blackwell, 1991) p. 2. Zie ook Haks, 'Continuïteit', p. 54.
16. Lawrence Stone, 'Children and the family', in: idem, *The past and the present* (Londen: Routledge and Kegan Paul, 1981) p. 223. Zie ook: Jacques Gélis, 'Het kind als individu', in: Philippe Ariès en Georges Duby (red.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven* III (Amsterdam: Agon, 1989) p. 269-284, p. 271.
17. Simon Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam: Contact, 1987) p. 480-561. Een kritiek: Jeroen J.H. Dekker en Leendert F. Groenendijk, 'The republic of God or the republic of children? Childhood and child-rearing after the Reformation. An appraisal of Simon Schama's thesis about the uniqueness of the Dutch case', *Oxford Review of Education* 17 (1991) p. 317-335. De auteurs stellen dat Schama Ariès' ontwikkelingsmodel volgt, waarbij Holland koploper in de meer kindvriendelijke houding van ouders was. De geschiedenis van het kind in het Nederlandse verleden komt uiteraard ter sprake in recente gezinshistorische studies: Donald Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw* (Assen: Van Gorcum, 1982); B. Kruithof, J. Noordman en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding, bronnen, onderzoek* (Nijmegen: SUN, 1985). Verdere literatuur is te vinden in: Jan Noordman e.a., *Literatuurwijzer historische pedagogiek* (Nijmegen: SUN, 1976). Een

beknopt overzicht: Lily E. Clerkx, 'Kinderen in het gezin', in: G.A. Kooy (red.), *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland* (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1985) p. 111-208.

18. Kritiek op deze interpretatie bij Burton, 'Looking forward from Ariès?'; er wordt hierin ook ingegaan op Nederlands beeldmateriaal. Overige literatuur: John B. Knipping en M. Gerrits, *Het kind in neerlands beeldende kunst* I (Wageningen: Zomer en Keuning, z.j.); Mary Frances Durantini, *Studies in the role and function of the child in seventeenth-century Dutch painting* (Ann Arbor: UMI Research Press, 1982); Jan Baptist Bedaux, 'Discipline for innocence. Metaphors for education in seventeenth-century Dutch painting', in: idem, *The reality of symbols. Studies in the iconology of Netherlandish art 1400-1800* ('s-Gravenhage: Gary Schwartz/SDU, 1990) p. 109-171 (vert. van 'Beelden van "leersucht" en tucht. Opvoedingsmetaforen in de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 33 (1983) p. 49-74); Wayne Franits, '"Betemt de jeughd, Soo doet sy deughd". A pedagogical metaphor in seventeenth-century Dutch art', in: E.J. Sluijter e.a. (red.), *Nederlandse portretten. Bijdragen over de portretkunst in de Nederlanden uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw* (Leids Kunsthistorisch Jaarboek VIII), ('s-Gravenhage: SDU, 1990) p. 217-226; P.J.J. van Thiel, 'Catholic elements in seventeenth-century Dutch painting, apropos of a children's portrait by Thomas de Keyser', *Simiolus* 20 (1990-1991) p. 39-62 en '"Poor parents, rich children" and "Family saying grace", two related aspects of the iconography of late sixteenth and seventeenth century Dutch domestic morality', *Simiolus* 17 (1987) p. 90-149; Jeroen J.H. Dekker, *Het gezinsportret. Over de geschiedenis van opvoeding, cultuuroverdracht en identiteit* (Baarn: Ambo, 1992). Als tentoonstellingsthema komt het kind weinig voor. Uitzonderingen: *Kind en spel. Tentoonstelling van 31 mei tot 10 augustus 1953* (Delft: Museum Het Prinsenhof, 1953); *Kind en kinderleven in Nederland 1500-1900* (Catalogus Museum Willet Holthuysen december 1955-januari 1956); B.L.D. Ihle, *Het kind in de prentkunst 1500-1800* (Rotterdam: Museum Boymans-van Beuningen, 1967). Voor Duitsland: Otto Ulbricht, 'Der Einstellungswandel zur Kindheit in Deutschland am Ende des Spätmittelalters', *Zeitschrift für Historische Forschung* 19 (1992) p. 159-187. Over spelende kinderen op tegels: Jan Pluis, *Kinderspelen op tegels* (Assen: Van Gorcum, 1979). Over afbeeldingen van de verschillende stadia van het menselijk leven: Korine Hazelzet, *De levenstrap* (Zwolle: Catena, 1994). Over kinderprenten: Maurits de Meyer, *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw* (Antwerpen/Amsterdam: Standaard-Boekhandel, 1962) en *Volksprenten in de Nederlanden, 1400-1900* (Amsterdam: Scheltema en Holkema, 1970); C.F. van Veen, *Drie eeuwen Noord-Nederlandse kinderprenten* ('s-Gravenhage: Van Hoeve, 1971).
19. Kritiek hierop: Francis Haskell, 'Visual sources and "The embarrassment of

riches'", *Past and Present* 120 (1988) p. 216-226, p. 217.

20. Ongepubliceerde lezing van Hessel Miedema, symposium 'Bestond het kind?', Universiteit van Amsterdam, 29 september 1989. Voorbeelden zijn te vinden in: *Tot lering en vermaak. Betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de zeventiende eeuw* (Catalogus Rijksmuseum Amsterdam, 1976) nr 4 en 62; Christopher Brown, '*...Niet ledighs of ydels...' Nederlandse genreschilders uit de zeventiende eeuw* (Amsterdam: J.H. de Bussy, 1984) p. 152-156, 'Het kind op school en thuis'.
21. G. Kalff, 'Het kind in de letterkunde', *De Gids* 51 (1887) II, p. 426-473; B. van den Eerenbeemt, *Het kind in onze middeleeuwse literatuur* (Amsterdam: Van Munster, 1935); P.J. Buijnsters, '"De kleine republiek": Het gezin in de Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 24 (1992) p. 87-105. Zie ook: Pieter Spierenburg, 'Het gezinsideaal in kinderboeken rond 1800', in: *Leeskabinet. Grepen uit de geschiedenis en de boekerij van het Rotterdamsch Leeskabinet, 1859-1984* (Leiden: Brill, 1984) p. 50-63; P.J. Harrebomée, 'Eenige opmerkingen over de opvoeding der jeugd naar aanleiding van de spreekwoorden, aan het kind ontleend', *Nieuw Nederlandsch Tijdschrift voor Opvoeding en Onderwijs, ten Dienste van Ouders, Onderwijzers, Schoolbestuurders en Allen die in het Onderwijs en de Opvoeding der Jeugd Belangstellen*, N.S. 3 (1857) p. 95-105, 180-189, 214-231; idem, *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal* 3 dln (Utrecht: Kemink en zoon, 1858-1862), lemma 'kind'. Verder zijn er enkele bloemlezingen waarin de nadruk ligt op de moderne literatuur: Dirk Coster, *Het kind in de poëzie* (Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1941[3]); Willem van Toorn, *Het kind dat wij waren* (Amsterdam: Querido, 1982).
22. Nettie Heimeriks en Willem van Toorn (red.), *De hele Bibelebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden* (Amsterdam: Em. Querido, 1989).
23. Anoniem, *The present state of the United Provinces* (Londen: John Starkey, 1669) p. 230.
24. Jean-Nicolas de Parival, *De vermaecklijckheden van Hollandt* (Amsterdam: Samuel Imbrechts, 1661) p. 34; vert. van *Les délices de la Hollande* (Leiden: P. Leffen, 1651).
25. J.S. Bartstra, 'Onze voorouders door vreemden beoordeeld (Voornl. 18e eeuw)', *Onze Eeuw* 12 (1912) II, p. 58-89, p. 74.
26. Joachim Christoph Nemeiz, *Vernünftige Gedancken über allerhand historische, critische und moralische Materien* 6 dln (Frankfurt am Main, 1739-1745), geciteerd in: Julia Bientjes, *Holland und die Holländer im Urteil deutscher Reisender* (Groningen: Wolters, 1967).
27. Willem Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) p. 614-634 gaat in op

dergelijke problemen; idem, 'Het zelfbeeld van de Nederlander in de achttiende eeuw: een inleiding', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 24 (1992) p. 5-28.

28. Universiteitsbibliotheek Leiden handschrift BPL 1325, f. 155 (Dagboek L. van der Saan).
29. *Algemeene opvoedinge der hededaagse kinderen of Mal Moertje, mal kintje, waarin dat klaart wordt aangegeeven dat door de onordentlijke opvoedinghe der kinderen, die wel meest de moeders moeten werden toegeschreeven, veel kwade gangen, ergerlijke wijze van lezen en andere buitensporigheeden voortkomen en veroorzaken; 'twelk met veel bijgebrachte exempelen werd bekragtigt* (Amsterdam: Adriaan Jansz. van Wezel, 1690), inleiding.
30. Het verhaal komt voor in Gabriël Meurier, *Propos puérils* (Antwerpen, 1561), een Frans-Nederlands lesboek, geciteerd bij Korine Hazelzet, 'De verdwijning van de neusbijter. Exempelen van jeugd en ouderdom', *Kunstschrift* 38 (1994) nr 5, p. 32-38.
31. Harrebomée, *Spreekwoordenboek*, lemma 'kind'; het betreffende spreekwoord is onder meer te vinden in: J. David, *Lot van wijsheyd ende goed geluck* (Antwerpen, 1606) p. 161.
32. A. Moulijn, *De lichtmis, of mal moertje, mal kindje* (Amsterdam: Erfgenaamen van J. Lescailje, 1687). Vgl. Pieter Antonie de Planque, *Valcooch's regel der Duytsche schoolmeesters. Bijdrage tot de kennis van het schoolwezen in de zestiende eeuw* (Groningen: P. Noordhoff, 1926) p. 13.
33. Jan Belot Dieppois, *Aritmetica ofte reken-konst* (Hoorn: Jan Jochimsz Byvanck, 1621).
34. Johan de Brune (1588-1658), *Banket-werk* (Amsterdam: Jan van Duisbergh, 1658) p. 160, 230, 250.
35. Jeronimus van der Voort, *Het heerlijck bewijs van des menschen ellende ende miserie* (Rotterdam: Matthijs Wagens, 1648) geen paginering.
36. Kinderprent: 'Hier hebt gij het leven en bedrijf van Jan de Wasser met zijn wijf' (Amsterdam: J. Brouwer en de wed. J. Ratelband, 1794-1804). De Meyer, *Volks- en kinderprent*, p. 269, nr 27 (Collectie Arie van den Berg).
37. Justus van Effen, *De Hollandsche Spectator* 6 dln (Amsterdam: Hermannus Uytwerf, 1756) III, p. 715-716 (vertoog 178, 10 juli 1733), vgl. I, p. 110-120 (vertoog 11, 29 oktober 1731).
38. Anoniem, *Tafreel van de zeden, opvoeding, geleerdheid, smaak en verlichting in het voormalige gewest Holland door een Cosmopoliet* (Amsterdam: M. Schalekamp, 1798) p. 47-76.
39. W.A. Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeen characterkunde* III 'Behelzende het nationaal character der Nederlanden' (Amsterdam: Johannes Allart, 1797) p. 265-266.
40. De citaten komen uit: Derek Phillips, *De naakte Nederlander: kritische overpeinzingen* (Amsterdam: Bert Bakker, 1985) p. 31-33; vgl. Hertog de Beana,

The Dutch puzzle ('s-Gravenhage: L.J.C. Boucher, 1966) p. 54; Joska Kardon, *Een vuist vol dorens* (Helmond: Uitgeverij Helmond, 1984) p. 69-70; J. Rentes de Carvalho, *Waar de andere God woont* (Amsterdam: Meulenhoff, 1972) p. 51.

41. Nicolaas Struyck berekende in de zeventiende eeuw dat één op de tien vrouwen in het kraambed stierf ('Gissingen over de staat van het menschelijk geslagt', in: *Inleiding tot de algemeene geographie* (Amsterdam: Isaak Tirion, 1740) p. 321-344, p. 339). Dit cijfer is echter kennelijk berekend op Engelse sterftereeksen. Een eeuw later meende J. Le Francq van Berkhey – op grond van eigen ervaring als medicus – dat zijn tijdgenoten de kraamvrouwensterfte overschatten, maar hij moest toegeven dat er geen betrouwbare cijfers over bestonden (J. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie van Holland* 4 dln (Amsterdam: Yntema en Tieboel, 1769-1779) III, 3, p. 1190). Op basis van de aantekeningen van de vroedvrouw Schrader uit de eerste helft van de achttiende eeuw is een overlijdenspercentage berekend van zeven procent (G.J. Kloosterman in: M.J. van Lieburg, *Memoryboeck van de vrouwens. Het notitieboek van een Friese vroedvrouw 1693-1745* (Amsterdam: Rodopi, 1984) p. 58). Demografen debatteren nog steeds over de kwestie. De vraag is onder meer of men alleen acute sterfgevallen moet tellen, of ook overlijden op wat langere termijn ten gevolge van een bevalling. D.J. Noordam constateerde in zijn historisch-demografische studie over Maasland dat in de achttiende eeuw op elke 1000 bevallingen 14 moeders overleden, dat wil zeggen dat 1 tot 1,5 procent van de bevallingen gepaard ging met kraambedsterfte. In de leeftijd van 20 tot 40 jaar was er een duidelijke oversterfte van vrouwen, die deels hierdoor werd veroorzaakt, en mogelijk deels door de lange-termijneffecten van het kraambed (*Leven in Maasland* (Hilversum: Verloren, 1986) p. 187). Herman Diederiks constateerde in Amsterdam rond 1810 dezelfde oversterfte van vrouwen tussen de 30 en 40 jaar en meent eveneens dat dit een gevolg kan zijn van de risico's die vrouwen bij een bevalling liepen (*Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800, demografisch, economisch, ruimtelijk* (Meppel: Krips Repro, 1982) p. 36). Voor andere landen: Irvine Loudon, *Death in childbirth. An international study of maternal care and maternal mortality, 1800-1950* (Oxford: Clarendon, 1992). In het algemeen kan men stellen dat de gevaren per bevalling vrij gering waren (1 tot 2 procent), maar dat het individuele risico van een vrouw in haar hele vruchtbare periode groot was (10 procent). In de stad was de sterfte hoger dan op het platteland, in de achttiende en negentiende eeuw nam de sterfte af, maar ze bleef vrij hoog tot in de twintigste eeuw. Tegenwoordig is het cijfer minder dan 0,1 procent per 1000 geboorten, vijftig jaar geleden was het risico nog vijftig maal zo groot. De emotionele beleving van het risico in pre-industrieel Europa moet los worden gezien van de feitelijke cijfers, te meer daar toen geen betrouwbaar cijfermateriaal bestond.

Zeker is dat elke bevalling werd gezien als een bijzonder gevaarlijke gebeurtenis (vgl. Roy Porter en Dorothy Porter, *In sickness and in health. The British experience 1650-1850* (Londen: Fourth Estate, 1988) p. 85-86). De angst daarvoor moet erg groot zijn geweest, en we vinden deze beschreven in *Sara Burgerhart* van Betje Wolff en Aagje Deken: P.J. Buijnsters (red.), E. Bekker-wed. ds. Wolff en A. Deken, *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* 2 dln ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1980) II, p. 700 (=p. 771 in de editie van 1782). Elders komt in deze roman nog een geval van overlijden in het kraambed ter sprake: p. 543 (=p. 563); vgl. p. 730 (=p. 810).

42. Frans van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg 20e eeuw* ('s-Gravenhage: Stichting Nederlands Demografisch Interdisciplinair Instituut, 1992). Het betreft weduwnaars en weduwen, want echtscheiding kwam nauwelijks voor.
43. Ralph A. Houlbrooke, *The English family 1450-1700* (Londen/New York: Longman, 1984) p. 217. Het cijfer betreft Engeland in de zestiende en zeventiende eeuw, maar er is geen reden te veronderstellen dat de verhouding in Nederland anders was.
44. Hans Ankum, 'Etudes sur le statut juridique des enfants mineurs dans l'histoire du droit privé néerlandais à partir du treizième siècle', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 44 (1976) p. 291-335; 45 (1977) p. 117-153; 46 (1978) p. 203-249; 47 (1979) p. 295-317; J. de Smidt en H. Gall, 'Recht en gezin', in: Kooy (red.), *Gezinsgeschiedenis*, p. 31-68. Een andere bij de wet vastgelegde grens was de leeftijd van achttien jaar, waarboven mannen verplicht waren dienst te doen als schutter.
45. Noël Chomel en Jacques Alexandre de Chalmot, *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek* 7 dln (Leiden: Joh. de Mair, 1778[2]) IV, p. 2442. Bij boeren was dat de praktijk, in steden minder, wordt met spijt geconstateerd. Chalmot, kamerheer aan het stadhouderlijk hof te Leeuwarden, later vaandrig en boekhandelaar, bewerkte de eerste druk van deze encyclopedie in twee delen uit 1743, die op naam van Chomel alleen staat.
46. J.C. Vleggeert, *Kinderarbeid in Nederland 1500-1874* (Assen: Van Gorcum, 1964) is niet meer dan een aanzet. Er zijn voldoende archiefbronnen om allerlei aspecten van het dagelijks leven uit te zoeken. Voorbeelden van zulk onderzoek zijn echter schaars. Wel is bekend dat kinderen een opmerkelijk klein aandeel hadden in de geregistreerde criminaliteit. Zie: Florike Egmond, 'Kinderlijke privileges. Kinderen als slachtoffers en daders in de Hollandse strafrechtspraak tijdens de zeventiende en achttiende eeuw', in: Carol van Nijnatten (red.), *Kinderrechten in discussie* (Meppel/Amsterdam: Boom, 1993) p. 17-41; Herman Diederiks, *In een land van justitie. Criminaliteit van vrouwen, soldaten en ambtenaren in de achttiende-eeuwse Republiek* (Hilversum: Verloren, 1992) p. 36-46.

47. Bernard Kruithof, 'De plichten der ouders. Protestantse adviezen inzake de opvoeding tijdens de Republiek', in: idem, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding zeventiende tot twintigste eeuw* (Amsterdam, 1990) p. 19-60. Over Erasmus onder meer: Franz Bierlaire, 'Erasmus at school: The "De civiltate morum puerilium libellus"', in: Richard L. DeMolen (red.), *Essays on the work of Erasmus* (New Haven/Londen: Yale U.P., 1978) p. 239-251; Herman de la Fontaine Verwey, 'The first "Book of etiquette" for children', *Quaerendo* 1 (1979) p. 19-30, herdrukt in: *Uit de wereld van het boek* 3 dln (Amsterdam: Nico Israel, 1975-1979) I, p. 41-50; M.A. Nauwelaerts, 'Erasmus en de welgemanierdheid in Europa', *Spiegel Historiael* 15 (1980) p. 526-530.
48. Leendert Frans Groenendijk, *De Nadere Reformatie van het gezin. De visie van Petrus Wittewrongel op de christelijke huishouding* (Dordrecht: J.P. van den Tol, 1984).
49. Johan de Brune (1588-1658), *Emblemata of zinne-werck* (Amsterdam: Jan Everts Kloppenburch, [1624]) p. 31.
50. *Biegt boeckxken der christenen, dat is een register van de sonden tegen de wet Gods seer bequaem om tot kennisse zijner sonden te komen* door Josias van Houten, herzien door Gisbertus Voetius (Utrecht: Willem Clerck, 1660) p. 149-150, vgl. onder meer p. 31.
51. N.F. Noordam, 'Cats als volksopvoeder', *Paedagogische Studiën* 38 (1961) p. 1-13; E.K. Grootes, *Literatuurhistorie en Cats' visie op de jeugd* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1980).
52. Godefroy Boot, *Eene burgherlijcke onderrechtinge* (Amsterdam: Jan Ev. Cloppenburch, 1623) p. 461.
53. John Locke, *Some thoughts concerning education* (Londen: A. and J. Churchill, 1693), vert.: *Verhandeling over de opvoeding der kinderen* (Rotterdam: Barent Bos, 1698) en *Over de opvoeding der kinderen* (Amsterdam: K. van Tongerlo en F. Houttuin, 1753). Over mogelijke Nederlandse invloed op Locke: N.L. Dodde,'De Nederlandse pedagogische context van Lockes visie op opvoeding en onderwijs', in: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 1 (1990) p. 43-53.
54. Walter Gobbers, '"Emile" in Nederland. Een studie over het onthaal en de invloed', *Paedagogica Historia* 2 (1962) p. 424-457 en *Jean-Jacques Rousseau in Holland. Een onderzoek naar de invloed van de mens en het werk (ca 1760-ca 1810)* (Gent: Secretariaat van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1963). Gobbers onderschat de invloed van Rousseau door een te formele aanpak, die in hoofdzaak gebaseerd is op vermeldingen van diens naam en werk in Nederlandse boeken en tijdschriften.
55. H. Pomes, *Over Van Alphen's kindergedichtjes. Bijdrage tot de kennis van de opvoeding hier te lande in de achttiende eeuw* (Rotterdam: L.J. Brusse, 1908); A. de Vletter, *De opvoedkundige denkbeelden van Betje Wolff en Aagje Deken.*

Bijdrage tot de kennis van de opvoeding hier te lande in de achttiende eeuw (Groningen: Wolters, 1915); N.F. Noordam, *De geschiedenis van het Nederlandse kind. Een terreinverkenning* (Nijkerk: Callenbach, 1978) en 'Het mensbeeld in de Republiek der Verenigde Nederlanden als grondslag van de onderwijsvernieuwing in de 18e eeuw', *Paedagogica Historia* 17 (1977) p. 347-377.

56. Voor een overzicht van de geschiedenis van de vrouw in deze periode: R.M. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuws en vroeg-modern Nederland', in: Georges Duby en Michelle Perrot (red.), *Geschiedenis van de vrouw* III (Amsterdam: Agon, 1992) p. 415-445. *De kunst van het moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de 19e eeuw* (Haarlem: Frans Halsmuseum, 1981).
57. Beatrice Blyth Whiting en Carolyn Pope Edwards, *Children of different worlds. The formation of social behavior* (Cambridge, Mass.: Harvard U.P., 1988) p. 91.

2 De ontwikkeling van een complex genre

1. J. Presser, 'Memoires als geschiedbron' en 'Clio kijkt door het sleutelgat', in: idem, *Uit het werk van J. Presser* (Amsterdam: Athenaeum-Polak en Van Gennep, 1969) p. 277-282 en 283-295.
2. Hij baseerde zich onder meer op de autobiografie van Thomas Platter, de memoires van Jean Rou en de brieven van Madame de Sévigné. Hij gebruikte ook het dagboek dat de Franse arts Heroard bijhield over de opvoeding van koning Lodewijk XIII, maar dat kan niet als egodocument bestempeld worden. Methodologische kritiek: Wilson, 'The infancy of the history of childhood'.
3. Edward Shorter, *The making of the modern family* (New York: Basic Books, 1977) p. 9.
4. Tamara K. Hareven, 'The history of the family and the complexity of social change', *American History Review* 96 (1991) p. 95-124.
5. Pollock, *Forgotten children.*
6. Irene Hardach-Pinke, *Kinderalltag. Aspekte von Kontinuität und Wandel der Kindheit in autobiographischen Zeugnissen 1700 bis 1900* (Frankfurt/New York: Campus, 1981). Zie ook: Irene Hardach-Pinke en Gerd Hardach (red.), *Deutsche Kindheiten. Autobiografische Zeugnisse, 1700-1900* (Kronberg: Athenäum, 1978). Zie ook Brigitte H.E. Niestroj, 'Some recent German literature on socialization and childhood in past times', *Continuity and Change* 4 (1989) p. 339-357, p. 351-353. David Vincent, *Bread, knowledge and freedom. A study of nineteenth-century working class autobiography* (Londen/New York: Methuen, 1981) p. 87-109.
7. Over problemen bij het gebruik van egodocumenten in verschillende we-

tenschappelijke disciplines: R.M. Dekker, 'Egodocumenten: een literatuuroverzicht', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 101 (1988) p. 161-190. Voor historisch-pedagogisch onderzoek: Jeanette Bos, 'Feiten, fictie en narratie. Over autobiografieën als bron voor historisch-pedagogisch onderzoek', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 8 (1987) p. 189-203.

8. Uitzonderingen zijn: P. Brachin, 'Constantijn Huygens als huisvader', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (1958/9) p. 13-43; A.H. Huussen, 'Het kind in Friesland tijdens de 18e en 19e eeuw. Gezinshistorische en strafrechtshistorische aspecten', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 94 (1981) p. 391-412; Sherrin Marshall, *The Dutch gentry 1500-1650. Family, faith, fortune* (New York: Greenwood Press, 1987) hoofdstuk 2 '"Dutiful love and natural affection": parent-child relationships in the early modern Netherlands', p. 13-31. Zie ook: G. Coumans, 'Geld en geluk: de familie Van der Muelen in gezinshistorisch perspectief 1600-1800', *Jaarboek Oud Utrecht* 87 (1984) p. 99-120, bevat een paragraaf over de verhouding tussen ouders en kinderen.
9. 'Het ontbreken van jeugdherinneringen doet ons uitzien naar andere bronnen,' schreef de onderwijshistorica E.P. de Booy in 'Naar school. Schoolgaande kinderen in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 94 (1981) p. 427-441, p. 431.
10. De resultaten zijn gepubliceerd in: R. Lindeman, Y. Scherf en R.M. Dekker, *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Haarlem: Stichting Egodocument, 1993) en *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Haarlem: Stichting Egodocument, 1993).
11. Uitvoeriger hierover: Rudolf Dekker, '"Dat mijn lieven kinderen weten zouden...". Egodocumenten in Nederland van de zestiende tot de negentiende eeuw', *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 3 (1993) p. 5-22.
12. G. Kalff, *Het Dietsche dagboek* (Groningen/Batavia: J.B. Wolters, 1935); P. Spigt, *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland* (Amsterdam: Van Oorschot, 1985).
13. Van Effen, *Hollandsche Spectator*, IX, p. 9-16 (vertoog 242, 19 februari 1734).
14. De Republiek wijkt hierin niet af van de rest van Europa. Ook in Frankrijk en Italië werden dergelijke teksten vooral geschreven ten behoeve van de kinderen. Zie: Natalie Zemon Davis, 'Boundaries and the sense of self in sixteenth-century France', in: Thomas C. Heller e.a. (red.), *Reconstructing individualism. Autonomy, individuality, and the self in western thought* (Stanford: Stanford U.P., 1986) p. 53-64; Peter Burke, 'The uses of literacy in early modern Italy', in: Peter Burke en Roy Porter (red.), *The social history of language* (Cambridge: Polity, 1987) p. 21-43, p. 28-29.
15. Zie over deze problematiek onder meer: Georges May, *L'autobiographie* (Pa-

rijs: Presses Universitaires de France, 1979); Peter Boerner, *Das Tagebuch* (Stuttgart: J.B. Metzlersche Verlagbuchhandlung, 1969).

16. Rudolf Dekker, 'Van *grand tour* tot treur- en sukkelreis. Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw', *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994) p. 8-25.
17. Anna Frank-van Westrienen, *De Groote Tour. Tekening van de educatieve reis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, 1983).
18. P.J. Buijnsters, 'Het geheime dagboek van Hieronymus van Alphen', *De Nieuwe Taalgids* 61 (1968) p. 73-83.
19. Kalff, *Het Dietsche dagboek*, p. 142-147.
20. Een uitzondering is het dagboek dat een hofarts bijhield van het opgroeien van de latere Franse koning Lodewijk XIII. Dit is gebruikt door David Hunt, *Parents and children in history* (New York: Harper and Row, 1972). Het betreft hier een volstrekt atypische opvoeding.
21. *Het Kind* 11 (1910) p. 167-168.
22. L.M. Marx, 'Over kinderstudie: Mijn dagboek', *Het Kind* 15 (1914) p. 84-86 en volgende afleveringen.
23. *Uliman. Uit het dagboek eener jonge moeder door Nellie's dochter Lili* (Zwolle: J. Ploegsma, 1916). De moeder van de schrijfster, Nellie van Kol, was een bekend pedagoge.
24. Pieter 't Hoen, *Fabelen en kleine gedichten voor kinderen* (Amsterdam: Jacobus de Ruijter, 1803) p. 31.
25. Vermoedelijk zijn er veel meer bewaard uit de negentiende en twintigste eeuw. Zie bijvoorbeeld Rijksarchief in Gelderland, Huisarchief Tongeren, 186: 'Gedragboek' uit 1834. I.H. van Eeghen, *Uit Amsterdamse dagboeken. De jeugd van Netje en Eduard Asser 1819-1833* (Amsterdam: Scheltema en Holkema, 1964). In later tijd zijn er dagboeken van (oudere) kinderen gepubliceerd, zoals Paula Geerts, *Mijn dagboek* (z.p., 1940).
26. Isabella H. van Eeghen, *Meniste vrijage. Jakob van Geuns (1769-1832). Gronings dokter, Amsterdams 'kassier'* (Amsterdam: H.D. Tjeenk Willink, 1969) p. 50.
27. Psychologen hebben in de afgelopen decennia zulke dagboeken dikwijls gebruikt als bron om het gemoedsleven van jonge mensen te onderzoeken, te beginnen met Charlotte Bühler, *Drei Generationen im Jugendtagebuch* (Jena: Gustav Fischer, 1934). In Nederland: F. Roels, 'De biologische beteekenis van het dagboek van den pubescent', *Maandblad voor Onderwijs en Opvoeding* 10 (1929) p. 118-124; idem, *Handboek der psychologie* III (Genetische psychologie) dl 1 (Psychologie der rijpende jeugd) (Utrecht/Nijmegen: Dekker en Van de Vegt, 1936) p. 18-58; A. de Vletter, *In moeilijke jaren. Een boekje voor ouders (en opvoeders) van jonge menschen van 12 tot 20 jaren* (Baarn: Hollandia, 1930) p. 89-99.

28. Zie bijvoorbeeld Spigt, *Het ontstaan van de autobiografie*, p. 39-51.
29. Gobbers, *Jean-Jacques Rousseau*, p. 67 en noot 197. Het manuscript werd in 1865 geveild, de huidige verblijfplaats is onbekend.
30. *Woordenboek der Nederlandsche taal* Supplement 1 (Leiden/'s-Gravenhage: M. Nijhoff/A.W. Sijthoff, 1956), 'Autobiographie', p. 2102-2103.
31. Marcellus Emants, *Een nagelaten bekentenis* (Amsterdam: Van Holkema, 1894); zie Lindeman e.a., *Egodocumenten* en *Reisverslagen*.
32. R.M. Dekker, 'Wie schreef de Gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte? Enkele opmerkingen naar aanleiding van een recente heruitgave', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983) p. 220-226 en 'De conjunctuur van de historische vervalsing', *De Gids* 146 (1983) p. 461-466.

II PORTRETTEN

1 Een opvoeding van stand

1. J. Worp (red.), *De briefwisseling van Constantijn Huygens* 6 dln ('s-Gravenhage: Nijhoff, 1911-1917); Christiaan Huygens, *Oeuvres* 22 dln ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1888-1950).
2. Dit dagboek is slechts fragmentarisch overgeleverd. Zie J.H.W. Unger, 'Dagboek van Constantijn Huygens. Voor de eerste maal naar het afschrift van diens kleinzoon uitgegeven', *Oud-Holland* 3 (1885) p. 1-87, met notities over de jaren 1606-1685.
3. Jacob Smit, *De grootmeester van woord- en snarenspel. Het leven van Constantijn Huygens* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1980). Op basis van andere bronnen, waaronder brieven, schreef P. Brachin een artikel over het gezinsleven van Huygens: 'Constantijn Huygens als huisvader', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (1958/9) p. 13-43. Zie ook: Mieke B. Smits-Veldt, 'Images of private life in some early seventeenth century Dutch egodocuments', paper voor de conferentie 'The Public and Private in Dutch Culture of the Golden Age', 23-24 april 1993, University of Maryland at College Park, te verschijnen bij de University of Delaware Press onder redactie van Adèle Seeff en Arthur Wheelock.
4. Het zijn vermoedelijk Amsterdamse ponden, die 494 gram wogen.
5. Pollock, *Forgotten children*, p. 225-228. Volgens Ariès zouden de ouders, wanneer met bakeren was gestopt, er juist naar hebben gestreefd hun kinderen zo snel mogelijk te laten lopen, omdat men hen zo snel mogelijk volwassen wilde maken. De medicus Johan van Beverwijck, tijdgenoot van Huygens, schreef in zijn *Schat der gesontheyt* dat men kinderen 'niet te vroeg [moest] porren om te lopen'. Joh. van Beverwijck, *Wercken der ge-*

neeskunst (Amsterdam: Weduwe van J.J. Schipper, 1672) p. 216. Juist in Nederland zou laat lopen verwacht worden, omdat nergens in Europa kinderen zo stevig gebakerd werden als hier. Vgl. Lia van Gemert (red.), *De schat der gezondheid* (Amsterdam: Querido, 1992) (bloemlezing).

6. Van Beverwijck schrijft dat de duur van het zogen niet precies was vast te stellen, maar afhing van de groei van het kind en het tijdstip waarop de tanden doorkwamen, maar één tot twee jaar achtte hij normaal. Van Beverwijck, *Wercken*, p. 214.
7. Peter N. Stearns, 'The rise of sibling jealousy in the twentieth century', in: Carol Z. Stearns en Peter N. Stearns (red.), *Emotion and social change. Toward a new psychohistory* (New York/Londen: Holmes and Meier, 1988) p. 193-223. De 'sibling jealousy' is volgens Stearns pas ontstaan nadat ouderliefde in de negentiende eeuw een sterke emotie was geworden. Voordien hadden kinderen dus geen reden om elkaar gunsten van de ouders te betwisten, terwijl de harde opvoedingsmethoden de onderlinge band tussen de kinderen juist versterkte.
8. Over dit aspect: Chris L. Heesakkers, 'Biografie en autobiografie; Christiaan en Constantijn Huygens over hun kinderen en Constantijn over zichzelf', in: Victor Freijser (red.), *Soeticheydt des Buyten-levens. Leven en leren op Hofwijck* (Delft: Delftse Universitaire Pers, 1988) p. 7-16. Huygens was ook betrokken bij de opvoeding van prins Willem III, zie zijn memorandum aan diens gouverneur in: Th. Jorissen (red.), *Mémoires de Constantin Huygens* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1873) p. 163-175.
9. M.J. van Lieburg bespreekt de medische aspecten in 'Constantijn Huygens en Suzanna van Baerle. Een pathobiografische bijdrage', *De Zeventiende Eeuw* 3 (1987) p. 171-181.
10. Beschreven in: Herman Roodenburg, 'Over scheefhalzen en zwellende heupen. Enige argumenten voor een historische antropologie van de zeventiende-eeuwse schilderkunst', *De Zeventiende Eeuw* 9 (1993) p. 152-168.
11. Pieter R.D. Stokvis heeft negentiende-eeuwse gebruiken beschreven in 'Van kind tot volwassene. Overgangsrituelen in Nederland van de Franse tijd tot de Eerste Wereldoorlog', *De Negentiende Eeuw* 17 (1993) p. 51-66.
12. Volgens het invloedrijke werk van de Italiaan Giovanni della Casa was het een 'verachte beuzeling' wanneer iemand in gezelschap over zijn kinderen praatte. Giovanni della Casa, *Galateus of welgemanierdheid* (Amsterdam: Johannes Oosterwyk en Hendrik van de Gaete, 1715) p. 33. De eerste Italiaanse druk van dit manierenboek, waarmee Huygens bekend kan zijn geweest, verscheen in 1558.

2 De kinderen van een ambachtsman

1. In andere talen bieden autobiografieën uit de lagere klassen dezelfde interpretatieproblemen. Zie bijvoorbeeld Daniel Roche (red.), *Journal de ma vie. Jacques-Louis Ménétra, compagnon vitrier au 18e siècle* (Parijs: Montalba, 1982).
2. E.K. Grootes, 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen tijdens de zeventiende eeuw in Nederland', *De Zeventiende Eeuw* 8 (1992) p. 53-65. Vermoedelijk daalde het sociale niveau van de leden sinds eind zestiende eeuw.
3. Te weten:
   1. Alberta, geboren op 10 maart 1650
   2. Gerbrandus (1), geboren in januari 1652, begraven in de Oude Kerk op 15 mei 1652.
   3. Gerbrandus (2), geboren op 23 maart 1655, overleden op 13 juni 1656, begraven in de Oude Kerk op 16 juni.
   4. Agatha, geboren op 3 januari 1657.
   5. zoon (naamloos), geboren op 18 november 1659, begraven op 13 januari 1660.
   6. Elisabeth, geboren 1662.
   7. kind (naamloos), dood geboren in maart 1667.
   8. Wilhelmus, overleden na geboorte, mogelijk begraven in de Oude Kerk op 27 mei 1669.
4. Verbeecq geeft geen precieze geboortedatum van zijn direct na het overlijden gestorven zoontje Wilhelmus, maar in het begraafboek van de Oude Kerk staat rond de tijd waarin dat moet hebben plaatsgevonden wel 'een kind van Hermannus Verbeecq' vermeld, dat ermee geïdentificeerd kan worden. Gemeentearchief Amsterdam, Doop-, trouw- en begraafboeken, 1047, f. 170, aant. d.d. 27 mei 1669. Over zijn bijna twee maanden oud geworden zoontje uit 1659 schrijft Verbeecq dat het werd begraven 'na[ar] mijn staat en waarde'. Deze eufemistische uitdrukkingswijze houdt een verontschuldiging in voor wat vermoedelijk een zeer eenvoudige begrafenis was. De teraardebestelling van de in 1667 geboren zoon staat nergens geregistreerd. Misschien liet de registratie te wensen over. Doodgeboren kinderen werden in Amsterdam min of meer weggemoffeld. Eerst werden ze 's nachts, en nadat dit in 1661 verboden was, vaak 's avonds of 's morgens in alle vroegte begraven. H.L. Kok, *Erfenis onzer voorouders. Begraven, rouwgebruiken en rouwsymboliek* (Lochem: De Tijdstroom, 1990) p. 15.
5. Vgl. Herman Roodenburg, 'Naar een etnografie van de vroegmoderne stad: De "gebuyrten" in Leiden en 's-Gravenhage', in: P. te Boekhorst, P. Burke, W. Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Amsterdam/Meppel: Boom, 1992) p. 219-

245. Volgens Roodenburg is de bloei van buurtverenigingen in de zestiende en zeventiende eeuw een teken van stedelijke integratie, maar mogelijk moeten deze organisaties eerder gezien worden als een reactie op desintegratie.

6. In de achttiende eeuw werden dergelijke ingrepen verboden aan vroedvrouwen. Zie: Helena Adelheid van der Borg, *Vroedvrouwen: beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden, 1650-1865* (Wageningen: Wageningen Academic Press, 1992) p. 33.
7. Uit deze formulering kan worden afgeleid dat Verbeecq niet bij de bevalling aanwezig was, maar haar op enige afstand, mogelijk in een ander vertrek volgde.
8. Het zijn vermoedelijk Amsterdamse ponden, die 494 gram wogen.
9. Over dit populaire bedevaartoord: J. Bertrand, *De Runxputte en Onze Lieve Vrouw ter Nood, een bekend bedevaartoord te Heiloo* (Schoorl: Pirola, 1980); een afbeelding van een familie aldaar op bedevaart: E. de Jongh, *Portretten van echt en trouw. Huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw* (Zwolle: Waanders, 1987) nr 46.
10. In 1674 werd om die redenen een bedelares veroordeeld, Gemeentearchief Amsterdam, RA, 321, f. 154v.
11. Henricus Calkoen, *Verhandeling over het voorkomen en straffen der misdaaden* (Amsterdam: Warnars, 1780) p. 27.

3 De kinderen van een boer

1. 1. zoon (21 oktober 1609-21 november 1609).
   2. dochter (19 mei 1611-20 juni 1611).
   3. Jan (26 september 1612-27 december 1612).
   4. dochter (5 juni 1614-7 juli 1614).
   5. zoon (30 juni 1616-13 augustus 1616).
2. Het zijn er acht:
   1. Jan (30 januari 1620, gedoopt 17 juli 1625).
   2. Tjomme (14 maart 1621-24 juli 1621).
   3. dochter (25 juli 1622-5 oktober 1622).
   4. Tjomme (9 januari 1624, gedoopt 17 juli 1625).
   5. Claes (29 oktober 1625, gedoopt 25 juni 1626).
   6. Trijen (25 juni 1628, gedoopt 21 september 1628).
   7. Dijew (6 april 1632, gedoopt 27 mei 1632).
   8. Suu (9 april 1635, gedoopt 5 juli 1635).
3. Ook hier zijn het vermoedelijk Amsterdamse ponden (494 gram), die in Friesland in deze tijd ingang hadden gekregen.
4. Een indicatie dat Dirck Jansz' ideeën wijder verbreid waren, blijkt uit een

pamflet uit 1598 over de geboorte van een mismaakt kind, die in Rotterdam had plaatsgevonden: *Waerachtighe beschrijvinge van een kint hetwelck gheboren is binnen de stadt van Rotterdam in Hollant op den 2 januarij 1598* (Antwerpen: Anthoni de Ballo, 1598).

4 Generatieconflicten

1. H.C. Rogge (red.), *Brieven van en aan Maria van Reigersberch* (Leiden: E.J. Brill, 1902). Ze schreef ook een autobiografie, die niet bewaard is gebleven. Familiegegevens zijn te vinden in: A.A. Vorsterman van Oyen, *Hugo de Groot en zijn geslacht* (Amsterdam: C.L. van Langenhuysen, 1883).
2. *Brieven*, p. 222.
3. *Brieven*, p. 183.
4. *Brieven*, p. 232.
5. *Brieven*, p. 234.
6. *Brieven*, p. 240.
7. *Brieven*, p. 250.
8. *Brieven*, p. 245.
9. De eerste dateert uit 1618 en is geschreven tijdens zijn gevangenschap op slot Loevestein. Het is een begeleidend briefje, gericht aan zijn vrouw, bij enkele gedichten die hij voor zijn dan zevenjarige dochter Cornelia had gemaakt: 'Gij en grootvader moet Cornelia de verzen wat uitleggen, alzo ik het niet doen en kan.' P.C. Molhuysen (red.), *Briefwisseling van Hugo Grotius*, II ('s-Gravenhage: M. Nijhoff, 1936) p. 14 (nr 587).
10. *Idem*, VIII ('s-Gravenhage: M. Nijhoff, 1971) p. 443, brief d.d. 24 juli 1637.
11. *Idem*, VIII, p. 687, brief aan Nicolaas van Reigersberch, d.d. 31 oktober 1637.
12. *Idem*, VII ('s-Gravenhage: M. Nijhoff, 1969) p. 220, d.d. 22 juni 1636.
13. *Brieven*, p. 242.
14. G. Brandt, 'Het leven van Joost van den Vondel', in: *J.v.d.Vondels poëzy. Tweede deel* (Franeker: Leonard Strik, 1682) p. 62.
15. De Brune, *Banket-werk*, p. 30, 60, 573.
16. Joannes Franciscus Maria Kat, *De verloren zoon als letterkundig motief* (Amsterdam: Babeliowsky, 1952); Konrad Renger, *Lockere Gesellschaft. Zur Ikonographie des Verlorenen Sohnes und von Wirtshausszenen in der niederländischen Malerei* (Berlijn: Gebr. Mann, 1970).

5 Vader en zoon

1. *Journaal van Constantijn Huygens den zoon* 2 dln (Utrecht: Kemink en zoon, 1876-1877). De verwijzingen naar deze uitgave zijn op datum gegeven. Over Huygens: J.F. Heijbroek e.a., *Met Huygens op reis* (Zutphen: Terra, 1983); over Huygens als secretaris: D.J. Roorda, 'Constantijn Huijgens de

zoon en zijn ambt', in: idem, *Rond prins en patriciaat* (Weesp: Fibula-Van Dishoeck, 1984) p. 94-118.

2. Marc Wingens, 'Jeugdige lichtzinnigheid en losbandigheid. Seksueel gedrag en seksuele beleving van studenten ten tijde van de Nederlandse Republiek', in: G. Hekma e.a. (red.), *Grensgeschillen in de seks. Bijdragen tot een culturele geschiedenis van de seksualiteit* (Amsterdam/Atlanta GA: Rodopi, 1990) p. 8-29.
3. Pieter Spierenburg, *Zwarte schapen. Hollandse beterhuizen in de Pruikentijd* (Hilversum: Verloren, 1995).

6 Een opvoeding volgens het boekje

1. Ook in andere landen zijn dergelijke teksten zeldzaam. R. Houlbrooke, *English family life 1576-1716. An anthology from diaries* (Oxford: Basil Blackwell, 1988) p. 133; Pollock, *Forgotten Children*, p. 255-260.
2. Kitty de Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920* (Hilversum: Verloren, 1992) p. 122.
3. Zie onder meer J. Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming, Nederland 1780-1850* (Nijmegen: SUN, 1988) p. 195-228.
4. Arianne Baggerman, 'Lezen tot de laatste snik. Otto van Eck en zijn dagelijkse literatuur (1780-1798)', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 1 (1994) p. 57-89. De passages over het lezen zijn hierop gebaseerd.
5. H.C. de Wolf (red.), Betje Wolff, *Proeve over de opvoeding aan de Nederlandsche moeders* (Meppel: Boom, 1977) p. 59.
6. De vraag of van een 'lezersrevolutie' gesproken mag worden, is echter een punt van discussie. Zie: H. Brouwer, 'Rondom het boek. Historisch onderzoek naar leescultuur, in het bijzonder in de achttiende eeuw. Een overzicht van bronnen en benaderingen, resultaten en problemen', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 20 (1988) p. 51-120, p. 85-88.
7. Erich Schön, *Der Verlust der Sinnlichkeit oder die Verwandlungen des Lesers. Mentalitätswandel um 1800* (Stuttgart: Klett-Cotta, 1987) p. 99-122.
8. [J.B. Basedow], *Manuel élémentaire d'éducation, ouvrage utile à tout ordre de lecteurs, en particulier aux parents et aux maîtres* 4 dln (Berlijn [enz.]: S.L. Crusius., 1774); vert. van *Des Elementarwerks erster [-vierter] Band* 4 dln en 99 platen (Berlijn [enz.]: S.L. Crusius, 1774).
9. G.F. Seiler, *Godsdienst der kinderen in LIV samenspraken tusschen een vader en zijn kind* (Utrecht: J. van Schoonhoven, 1779).
10. J.F. Martinet, *Katechismus der natuur* 4 dln (Amsterdam: Johannes Allart, 1777-1779); Jan Wagenaar, *Vaderlandsche historie* 21 dln (Amsterdam: Johannes Allart, 1790-1796; 1e dr. 1749-1759).
11. Charles Rollin, *Histoire romaine, depuis la fondation de Rome jusqu'à la ba-*

taille d'Actium, c'est à dire jusqu'à la fin de la République, par Ch. Rollin, et continuée par M. Crevier 9 dln (Parijs: Estienne, 1738); er is ook een uitgave Amsterdam: J. Wetstein, 1742-1749; Noël Antoine Pluche, *Schouwtoneel der natuur, of samenspraaken over de byzonderheden der natuurlyke histori, die men bequaamst geoordeeld heeft om den jongen lieden leerzucht in te boezemen, en hun verstand op te leiden.* Vert.: P. le Clercq, 17 dln in 9 banden (Amsterdam/Dordrecht: J.H. Schneider/A. Blussé, 1737-1788); George Louis Leclercq de Buffon en Louis J.M. Daubenton, *Algemeene en bijzondere natuurlijke historie* 18 dln (Amsterdam/Dordrecht: J.H. Schneider/A. Blussé, 1773-1793).

12. M.G. de Cambon-Van der Werken, *De kleine Grandison of de gehoorzaame zoon. In eene reeks van brieven en saamenspraaken* 2 dln ('s-Gravenhage: H.H. van Drecht, 1782; 2e dr. 1786).
13. Mad. de Genlis, *Avondtijdkortingen van het kasteel of zedelijke verhalen ten dienste van de jeugd* 2 dln ('s-Gravenhage: J. van Cleeff, 1786): idem, *Adèle en Theodoor, of brieven over de opvoeding, door mevrouw de gravin de Genlis,* uit het fransch vertaalt en met aanm. uitgegeven door E. Bekker wed. ds. A. Wolff, 3 dln ('s-Gravenhage: Isaac van Cleeff, 1782-1783).
14. Anoniem, *Verhandeling over de vrage: in welken zin kunnen menschen gezegd worden gelijk te zijn? En welke zijn de regten en pligten, die daaruit voordvloeien?* (Haarlem: C. Plaat, 1793).

7 De nieuwe adolescent

1. Zie voor uitvoerige informatie de inleiding bij de tekstuitgave van het dagboek door Jurgen Limonard.
2. Rijksarchief in Utrecht, Archief Arrondissementsrechtbank, nr 262 (Civiele vonnissen nr 29, 43 en 52 d.d. 18, 25 en 27 januari 1843); zie ook Rijksarchief in Gelderland, FA Van Goltstein, nr 235.
3. G.W. Kernkamp, *De Utrechtse universiteit 1636-1936* I (Utrecht: Oosthoek, 1936) p. 146, noot 1; J. Roelevink, *Gedicteerd verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de universiteit te Utrecht, 1735-1839* (Amsterdam/Maarssen: APA/Holland U.P., 1986) p. 13-14. De gemiddelde leeftijd bij de aanvang van de studie was in Utrecht zeventien jaar.
4. W.Th.M. Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814. Une recherche sérielle sur le statut des intellectuels* (Amsterdam/Maarssen: APA/Holland U.P., 1981) p. 38-39; vgl. Roelevink, *Gedicteerd verleden,* p. 17-26; idem, '"Invalides, onwillige en combattanten". Aanstaande regenten op de achttiende-eeuwse universiteit', *Bulletin Werkgroep Elites* 8 (1987) p. 21-25, p. 25.
5. G. Gessner, *Het leven van Jan Kasper Lavater* 4 dln (Amsterdam: Johannes Allart, 1802-1805). Over het piëtistische dagboek: Kalff, *Het Dietsche dagboek,* p. 46-67. Over dergelijke documenten ook: F. van Lieburg, *Levens*

van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw (Kampen: De Groot Goudriaan, 1991).

6. *Het leven van Benjamin Franklin: door hemzelven beschreven* 2 dln (Groningen: W. Zuidema, 1798-1800).
7. E. Bekker-Wolff en A. Deken, *Historie van mejuffrouw Cornelia Wildschut of de gevolgen der opvoeding* 6 dln ('s-Gravenhage: Van Cleeff, 1793-1796). Willem Frederik George Breekveldt, *Pragmatiek van de roman. Een onderzoek naar aspecten van de roman 'Cornelia Wildschut'* (Amsterdam: Stichting Neerlandistiek V.U., 1988).
8. Patricia Mayer Spacks, *The adolescent idea. Myths of youth and the adult imagination* (Londen: Faber and Faber, 1981).
9. B. Paasman (red.), *De vrouwe van Schaffelaar. Margriet van Essen-van Haeften (1751-1793), een barones-dichteres* (Barneveld: BDU, 1981).
10. Grootes, *Literatuurhistorie en Cats' visie op de jeugd.*
11. O. Noordenbos, *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht* (Nijmegen: SUN, 1976; 1e dr. 1931) p. 22-23.
12. P.J.S. Tissot, *Het onanismus of verhandeling over de ziekten, oorspronkelijk uit de zelfbesmetting* (Utrecht: Gisbert Timon van Paddenburg, 1777); vgl. P. Vandermeersch, 'Simon-André Tissot (1728-1797) en de strijd tegen het onanisme: mythe of realiteit', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 17 (1985) p. 173-195 bespreekt de discussie over dit thema. Gert Hekma, 'De belaagde onschuld. Een strijd tegen de zelfbevlekking in Nederland?', in: idem en Herman Roodenburg (red.), *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850* (Nijmegen: SUN, 1988) p. 232-255; D.J. Noordam, 'Zedeloos Nederland? Sexuele losbandigheid rond 1800: visies, remedies, realiteit', in: *idem*, p. 197-209, p. 198-199. Een algemene studie is: Jean Stengers en Anne van Neck, *Histoire d'une grande peur: la masturbation* (Brussel: ULB, 1984). Het voor zover bekend eerstvolgende Nederlandse dagboek waarin het thema ter sprake komt, is dat van Lodewijk van Deyssel, zie Harry G.M. Prick, 'Tegen de hitte en den schrijfkramp in. Papieren van Levensbeheer uit de zomer van 1891', *Maatstaf* 28 (1980) p. 1-28.
13. IJsbrand van Hamelsveld, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie op het einde der achttiende eeuw* (Amsterdam: Johannes Allart, 1791) p. 237, 280-281.
14. Jodocus Heringa, *Tiental leerreden, ter aanprijzing van christelijke deugden* (Amsterdam: Johannes van der Heij en zoon, 1826) p. 61.
15. Uit het bijbelboek *Matteüs* 26:41 ('Waakt en bidt, opdat gij niet in verzoeking komt'); Heringa, *Leerreden*, p. 82, 91.
16. Luuc Kooijmans, 'Vriendschap, een 18e-eeuwse familiegeschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18 (1992) p. 48-66, en de aldaar genoemde literatuur. Over de ontwikkeling van het begrip vriendschap in de achttiende eeuw is de discussie overigens nog in volle gang.

17. A. Labrie, 'Briefcultus en sociale eenzaamheid in Duitsland rond 1800', *Theoretische Geschiedenis* 17 (1990) p. 351-358, en de daar genoemde literatuur.
18. Hans-Jürgen Schings, *Melancholie und Aufklärung. Melancholiker und ihre Kritiker in Erfahrungsseelenkunde und Literatur des 18. Jahrhunderts* (Stuttgart: J.B. Metzlersche Verlag, 1977); Ute Mohr, *Melancholie und Melancholiekritik im England des 18. Jahrhunderts* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1990). Vgl. het Franse dagboek van de Haagse Magdalena van Schinne, waarin verschillende parallellen zijn aan te wijzen. Ook in haar leven speelde de literatuur een belangrijke rol. Rudolf Dekker en Anje Dik (red.), *Journal de Magdalena van Schinne (1786-1805)* (Parijs: Côté Femmes, 1993); vert.: *Het dagboek van Magdalena van Schinne (1786-1795)* (Hilversum: Verloren, 1990).
19. Rijksarchief in Gelderland, FA Van Goltstein, nr 64B.
20. Tegenwoordig bestaat er een aantoonbaar verband; blijkens recent onderzoek verdrievoudigt het aantal depressieve klachten in deze leeftijdsfase. Zie: Willem Heuves, *Depression in young male adolescents. Theoretical and clinical aspects* (Voorburg: Elinkwijk, 1991).

8 Pedagogie als probleem

1. Fragmenten zijn uitgegeven in: A. Pierson en A.E. Kluit-de Clercq (red.), *Willem de Clercq naar zijn dagboek* 2 dln (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, 1888; 1e dr. 1870-1873); vgl. M.H. Schenkeveld, *Willem de Clercq en de literatuur* (Groningen: Wolters, 1962); P. van Eeghen, *Familieboek De Clercq* ('s-Gravenhage, 1940).
2. Over Gerrit de Clercq: P.J. Meertens, 'De jeugd van Gerrit de Clercq (1821-1843)', *De Gids* 108 (1941) II, p. 14-32 en 56-85; herdrukt in: Piet Meertens, *In het voetspoor van Henriette Roland Holst. Radicalen en religieuze socialisten in Nederland* (Alphen aan den Rijn: Sijthoff, 1982) p. 53-107. Dit artikel is deels gebaseerd op 'Het boek van Gerrit'.
3. G.F.D. Locher en A.J. Rasker, 'Steven de Clercq over de eerste levensjaren van zijn dochter Maria', in: J. van den Berg, P.L. Schram en S.L. Verheus (red.), *Aspecten van het Reveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Reveil-Archief* (Kampen: Kok, 1980) p. 150-172.
4. John S[teven] C[abot] Abbott, *The mother at home, the principals of maternal duty, familiarly illustrated* (1833); *De ware moeder voor hare kinderen of een eenvoudige voorstelling van den moederlijken pligt* vertaald door Adr. van Deinse (Rotterdam: Mensing en Van Westreenen, 1835); *De moeder in den huisselijken kring. De grondbeginselen der moederlijke pligten* (Amsterdam: Gebroeders Willems, 1850) met een inleiding door J.J.L. ten Kate. Over de toename van advieslectuur in het algemeen: Godelieve van Heteren, 'De

troost voorbij: medische instructies voor het kinderlijk leven in de negentiende eeuw', in: Willem de Blécourt e.a. (red.), *Grenzen van genezing. Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twintigste eeuw* (Hilversum: Verloren, 1993) p. 203-252.

5. Het woord komt voor het eerst voor bij Van Lennep: Jacob van Lennep, *Romantische werken* XXII ('s-Gravenhage [enz.]: M. Nijhoff [enz.], 1872) p. 22.
6. Van Eeghen, *Uit Amsterdamse dagboeken*, p. 105.
7. Pomes, *Over Van Alphen's kindergedichtjes*, p. 116-118.
8. Meertens, 'De jeugd van Gerrit de Clercq'.

III BEELDEN IN BEWEGING

1 Kinderspel

1. Pollock, *Forgotten children*, p. 236.
2. Van Schurman, *Eukleria*, p. 23, 24 en 35.
3. Aurelius Augustinus, *Belijdenissen*, vert. Gerard Wijdeveld (Baarn: Ambo, 1988) p. 38.
4. Ockerse, *Vruchten*, p. 96.
5. Harry G.M. Prick (red.), Lodewijk van Deyssel, *Gedenkschriften* 2 dln (Zwolle: Tjeenk Willink, 1962; 1e dr. 1924) p. 89-93.
6. Theo Thijssen, *In de ochtend van het leven. Jeugdherinneringen* (Bussum: Agathon, 1974; 1e dr. 1941) p. 86-111.
7. Ariès, *L'enfant*, p. 90-141.
8. Johanna Wilhelmina Drost, *Het Nederlandsch kinderspel voor de zeventiende eeuw* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1914) p. XVIII. Vgl. Katelijne Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden* (Brugge: Genootschap voor Geschiedenis, 1987).
9. Handjeklap afgebeeld in De Brune, *Emblemata*, p. 231; 'Blindemannetje' (1745) van C. Troost in Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam.
10. Petrus Nicolaas Maria Bot, *Humanisme en onderwijs in Nederland* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1955) p. 63, noot 4.
11. *Goede manierlijcke zeden* (Antwerpen: Steven Mierdmans, 1546); hier gebruikt is de bewerking uit 1587 in: J. van Vloten, 'Levensmanieren naar een handleiding der 16e eeuw', *Dietsche Warande* 6 (1864) p. 337-361, p. 350. Het Latijnse origineel dateert van 1530. Vgl. Simon Willem Bijl, *Erasmus in het Nederlands tot 1617* (Nieuwkoop: De Graaf, 1978) p. 187-197.
12. *Het boeckje van Erasmus aengaende de beleeftheidt der kinderlijcke zeden* (Amsterdam: Servaas Wittelingh, 1678); H. de la Fontaine Verwey (red.) fotografische herdruk met inleiding (Sint Anna ter Muiden: In den Eenhoorn, 1967).

13. Jacob Cats, *Al de werken* (Schiedam: H.A.M. Roelants, z.j.) p. 127-128.
14. Roemer Visscher, *Sinne-poppen* (Amsterdam: Willem Jansz., 1614).
15. C.F.P. Stutterheim (red.), G.A. Bredero, *Spaanschen brabander* (Culemborg: Tjeenk Willink/Noorduijn, 1974) p. 187-191 (tekst) en p. 338-342 (toelichting).
16. Van Beverwijck, *Wercken*, p. 216, vgl. p. 220.
17. Sandra Hindman, 'Pieter Breughel's children's games, folly, and chance', *Art Bulletin* 63 (1981) p. 447-475.
18. H. Miedema, *Kunst historisch* (Maarssen/'s-Gravenhage: Gary Schwartz/SDU, 1989) p. 98.
19. Bijvoorbeeld, anoniem *Kinder-werck ofte sinne-beelden van de spelen der kinderen* (Amsterdam: Jacob Aertsz. Calom, 1626).
20. Adriaan Spinneker, *Leerzaame zinnebeelden* (Haarlem: Izaak van der Vinne, 1714) p. 134-136.
21. Dirck Hals, 'Kinderen bij het kaartspel' (1631), besproken in: *Judith Leyster. Schilderes in een mannenwereld* (Zwolle: Waanders, 1993) nr 26.
22. De Brune, *Banket-werk*, p. 59.
23. W. Groot in G. de Lairesse, *Groot schilderboek* (Amsterdam, 1707) I, p. 156-166, gecit. in: K. Porteman, 'Geschreven met de linkerhand? Letteren tegenover schiderkunst in de Gouden Eeuw', in: Marijke Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1984) p. 93-115, p. 107.
24. Kunsthistorici zijn geneigd hieraan een positieve interpretatie te verbinden, maar wanneer bij de stedelijke verboden en de moraliserende emblemata ook nog eens de afwijzende houding in zeventiende-eeuwse autobiografieën in aanmerking wordt genomen, kan dat nauwelijks de manier zijn geweest waarop men in de tijd zelf naar dergelijke afbeeldingen keek. Zie onder meer Gary Schwartz en Marten Jan Bok, *Pieter Saenredam. The painter and his time* ('s-Gravenhage: Gary Schwartz/SDU, 1990) p. 200.
25. Harrebomée, *Spreekwoordenboek*, p. 58.
26. De Brune, *Emblemata*, p. 362.
27. Pluis, *Kinderspelen op tegels.*
28. Bedaux, 'Discipline for innocence'.
29. Over speelgoed op schilderijen, zie ook: Kathrin Joppien-Hauck, *Das Kind und sein Spielzeug. Ein Motiv der europäischen Kunst seit der Pädagogik der Aufklärung* (Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, 1988).
30. Rijksprentenkabinet Amsterdam, Frederik Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen* 4 dln (Amsterdam: F. Muller, 1863-1882) nr 1820, P. Quast sc., Hondius exc., 1639. Afgedrukt in: J. Eysten, *Het leven van Prins Willem II (1626-1650)* (Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 1916) p. 38.
31. Hierover verschijnt een bundel studies onder redactie van Arie van den Berg en Gerard Rooyakkers.

32. Kinderprent: 'Dit is 't oud gebruyk der kinderen/ En duurd nog zonder hinderen' (Amsterdam: J. Kannewet, ca 1760). De Meyer, *Volks- en kinderprent*, p. 187, nr 64 (Collectie Arie van den Berg).
33. Zie pagina 171. Voor de vroegere periode ontbreekt informatie uit egodocumenten.
34. Gepubliceerd te Amsterdam door H. van Munster en zoon (ca 1820).
35. J. Le Francq van Berkhey, *Zinspelende gedigtjes op de geestige printjes ge-etst door Pieter de Mare na de teekeningen van mejuffrouw Christina Chalon* (Amsterdam: Willem van Vliet, 1806; 1e dr. 1793).
36. Wendy A. Winkelman, 'Een prent voor een cent! Een kindbeeld in verandering in de Noordnederlandse kinderprent tussen 1750 en 1805', scriptie Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam, 1990.
37. Schama, *Overvloed*, p. 496-515.
38. Over de groeiende waardering sinds de late middeleeuwen ook: Jean-Michel Mehl, *Les jeux au royaume de France du XIIe au début du XVIe siècle* (Parijs: Fayard, 1990).
39. Locke, *Verhandeling over de opvoeding der kinderen*, p. 222-225.
40. Van Effen, *Hollandsche Spectator*, II, p. 273-286 (vertoog 85, 18 augustus 1732) p. 285.
41. Chomel en Chalmot, *Algemeen [...] woordenboek*, IV, p. 2442 (lemma 'opvoeding'); zie ook het lemma 'spel'.
42. A. Loosjes, *De man in de vier tijdperken zijns levens* (Haarlem: A. Loosjes, 1809) p. 12-60.
43. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie van Holland*, III, 3, p. 1334 e.v.
44. Rokus Verwoerd, 'Kindbeeld en pedagogiek in de Nederlandse Verlichting', *Comenius* 23 (1986) p. 318-341, p. 336.
45. Jan ter Gouw, *De volksvermaken* (Haarlem: Bohn, 1871) p. 280-321, 'Kinderspelen'; idem, 'Spelende jongens', *Oude Tijd* (1871) p. 7-13 en 37-42, p. 8.
46. Paape, *Wijsgeerte*, p. 27.
47. Karin Calvert, *Children in the house. The material culture of early childhood, 1600-1900* (Boston: Northeastern University Press, 1992); Brian Sutton-Smith, *Toys as culture* (New York/Londen: Gardner Press, 1986). Annemarieke Willemsen, 'Kinder-spel en poppe-goet. 17de-eeuwse miniatuur-gebruiksvoorwerpen en hun functie', *Antiek* 28 (1994) p. 392-400. De auteur schrijft een dissertatie over kinderspeelgoed in de Nederlanden van 1100 tot 1550.
48. F.A. Stoett (red.), G.A. Bredero, *Moortje* (Zutphen: Thieme, 1931) p. 89.
49. J.A. van der Chijs, *Nederlandsch-Indisch plakaatboek* 17 dln (Batavia: 's Landsdrukkerij/'s-Gravenhage: Nijhoff, 1885-1900) II, p. 511.
50. Hildebrand, *Camera obscura* (Utrecht/Antwerpen: Veen, 1982) p. 372, de opmerking zal wel enigszins gechargeerd zijn.

51. Rijksarchief in Gelderland, FA Van Goltstein, nr 56; Jurgen Limonard, 'Het dagboek van Alexander van Goltstein', scriptie Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam, 1994.
52. F.A. Hartsen, *Nederlandsche toestanden. Uit het leven van een lijder* (Gorinchem: G.C. van der Mast, z.j.). Een heruitgave is in voorbereiding door N. Maas.
53. H.B. Schwartzman, *Transformations, the anthropology of children's play* (New York/Londen: Plenum Press, 1978). Een samenvatting van het onderzoek is te vinden in: Mahadev L. Apte, *Humour and laughter. An anthropological approach* (Ithaca/Londen: Cornell U.P., 1985) p. 87-92.
54. Hildebrand, *Camera obscura*, p. 29; vgl. Nicolaas Beets, *De grote jongen. De psychologie van de jongen in de vlegeljaren* (Utrecht: J. Bijleveld, 1964[4]) p. 56-58.
55. M.D. Teenstra, *De kinderwereld* (Groningen: J.Oomkes, 1853).

2 Boemannen en lijfstraffen

1. J.J. Voskuil, 'Kinderschrik', in: P.J. Meertens en M. de Meyer (red.), *Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams-België* (Antwerpen: Standaard boekhandel, 1965) p. 91-123; Arie van den Berg, 'Zwart kwaad', in: idem, *Van binnen moet je wezen* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1989) p. 9-23.
2. Zie met name DeMause, *History of childhood*, p. 11-13.
3. Spinneker, *Leerzaame zinnebeelden*, 'De veilige toevlucht', p. 174-177.
4. De medicus Van Beverwijck onderschreef de visie van Cats, onder aanhaling van diens dichtregels. Van Beverwijck, *Wercken*, p. 217.
5. Een uitzondering is Isabella de Moerloose, die echter buiten de Republiek, in Gent, is grootgebracht. Zie: H. Roodenburg, 'Sex, opvoeding en volksgeloof in de zeventiende eeuw. De autobiografie van Isabella de Moerloose', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 9 (1983) p. 311-342.
6. Jakob Zeeus, *De wolf in 't schaapsvel* (Rotterdam: Arnold Willis, 1711) p. 15.
7. Van Hamelsveld, *De zedelijke toestand*, p. 195.
8. Wolff, *Proeve over de opvoeding*, p. 76; De Vletter, *De opvoedkundige denkbeelden*, p. 140-141.
9. Hieronymus van Alphen, *Vervolg der kleine gedigten voor kinderen* (Utrecht: Wed. Jan van Terveen en zoon, 1778) p. 44.
10. 't Hoen, *Fabelen*, p. 102.
11. Aangehaald door Van Beverwijck, *Wercken*, p. 217.
12. Louis Janssen, *Nicolaas, de duivel en de doden. Opstellen over volkscultuur* (Baarn: Ambo, 1993) p. 29-47.
13. Jan Ligthart, *Jeugdherinneringen* (Groningen: J.B. Wolters, 1913) p. 12-13.
14. S.J. Fockema Andreae (red.), *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-geleerdheid beschreven bij Hugo de Groot* 2 dln (Arnhem: S. Gouda Quint, 1939) II, p. 33.

15. Cats, *Alle de werken*, p. 268.
16. De Brune, *Banket-werk*, p. 370.
17. Jan van der Veen, *Zinne-beelden* (Amsterdam: Jan Jacobsz. Bouman, 1646) p. 96.
18. Zie ook het lemma 'roede' in *Woordenboek der Nederlandsche taal*, XIII, kol. 659-673.
19. Van Beverwijck, *Wercken*, p. 217.
20. Jan Luiken, *Des menschen begin, midden en einde vertoonende het kinderlyk bedrijf en aanwas* (Amsterdam: Erven van F. Houttuyn, 1782; 1e dr. 1712) p. 43. Hetzelfde plaatje werd later voor een kinderprent gebruikt: 'Ziet hier dees kinders en denkt hoe 's waerelds dingen/Al trapsgewijz voortgaan met veel veranderingen' (Amsterdam: Erve H. Rynders, tussen 1831 en 1854). De Meyer, *Volks- en kinderprent*, p. 282.
21. Nicolaes Maes, 'De stoute trommelaar', Lugano, collectie Thyssen-Bornemisza. Franits, *Paragons*, p. 139. Het thema komt vaker voor, bijvoorbeeld bij Jan Abel Wassenbergh (1689-1760).
22. Groenendijk, *De Nadere Reformatie van het gezin*, p. 154; Kruithof, *Zonde en deugd*, p. 56-57; Verwoerd, 'Kindbeeld en pedagogiek in de Nederlandse Verlichting', p. 326.
23. Chomel en Chalmot, *Algemeen [...] woordenboek*, IV, p. 2444 (lemma 'opvoeding').
24. A. Eyffinger (red.), *Huygens herdacht* (Catalogus bij de tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek ter gelegenheid van de 300ste sterfdag van Constantijn Huygens) ('s-Gravenhage: Koninklijke Bibliotheek, 1987) p. 84.
25. Informatie over de situatie onder het gewone volk zou onder meer verkregen kunnen worden in de rechterlijke archieven. In Amsterdam zijn processen te vinden wegens kindermishandeling. In 1670 werd een vrouw die haar kind 'wredelijk en onmenselijk' geslagen had slechts met een berisping naar huis gezonden (Gemeentearchief Amsterdam, RA, Confessieboek aant. d.d. 8 februari 1670). In 1731 werd een vrouw veroordeeld wegens het doodslaan van haar vijfjarige pleegkind (Gemeentearchief Amsterdam, RA 388, f. 238v. e.v., aant. d.d. 7 februari 1731).
26. Huygens, *Jeugd*, p. 17-18.
27. C.D. van Niervaert, *Opregt onderwijs van de letterkonst* (Alkmaar: Jacob Maagh, 1758). Dit in oorsprong zeventiende-eeuwse boek werd tot ver in de achttiende eeuw herdrukt.
28. Blyth Whiting en Pope Edwards, *Children of different worlds*, p. 91, p. 188 e.v.

3 Moeders en minnen

1. Algemene studies: Valerie Fildes, *Wet nursing. A history from antiquity to the present* (Oxford: Basil Blackwell, 1988); Sara F. Matthews Grieco, 'Breastfee-

ding, wet nursing and infant mortality in Europe (1400-1800)', in: *Historical perspectives on breastfeeding. Two essays by Sara F. Matthews Grieco and Carlo A. Corsini* (Florence: Unicef International Child Development Centre, 1991) p. 15-63.

2. George D. Sussman, *Selling mother's milk. The wet-nursing business in France 1715-1914* (Urbana: University of Illinois Press, 1982) heeft berekend dat in de achttiende eeuw van de ongeveer twintigduizend baby's die elk jaar in Parijs geboren werden, hooguit enkele duizenden door de eigen moeder werden gezoogd; omstreeks 1800 was dat aantal ongeveer de helft. Hij baseert zich echter op contemporaine schattingen, die per definitie weinig betrouwbaar zijn.
3. Olwen Hufton, 'Vrouwen, werk en gezin', in: Duby en Perrot (red.), *Geschiedenis van de vrouw* III, p. 13-41, p. 32-33. Voor een meer algemene kritiek: Stephen Wilson, 'The myth of motherhood a myth: the historical view of European child-rearing', *Social History* 9 (1984) p. 181-198.
4. Jean-Jacques Rousseau, *Emile of over de opvoeding*, vert. Anneke Brassinga (Meppel-Amsterdam: Boom, 1983) p. 65-71.
5. Tessa van den Esschert, 'Minnen onbemind? De positie van minnen in Nederland van 1600 tot 1900', *Skript* 13 (1991) p. 97-105. Els Kloek, Giesela van Oostveen en Nicole Teeuwen (red.), *Volkscultuur* 8 (1991) 3: themanummer 'Moederschap en de min'.
6. Leendert F. Groenendijk, 'Piëtisten en borstvoeding', *Pedagogisch Tijdschrift/Forum voor Opvoedkunde* 1 (1976) p. 583-590.
7. Van Beverwijck, *Wercken*, p. 211. Uit later tijd A.A. Helvetius, *Verhandeling van sommige zaken, die tot de opvoeding der eerst- en jonggeborene kinderen, zoo binnen als buiten de kraamkamers, opzigt hebben, gedaan in de 45e maandelijksche genees- en heelkundige bijeenkomst binnen Middelburg, in Zeeland, op Vrijdag den 4 Julij 1738* (Middelburg, 1738), geciteerd in: H. van Dijk en D.J. Roorda, *Het patriciaat in Zierikzee tijdens de Republiek* (Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen) (Middelburg, 1980) p. 27.
8. Marijke Barend-van Haeften, *Oost-Indië gespiegeld. Nicolaas de Graaff, een schrijvend chirurgijn in dienst van de VOC* (Zutphen: Walburg Pers, 1992) p. 144-145.
9. Marlite Halbertsma, 'Moederschap in de beeldende kunst', *Volkscultuur* 8 (1991) 3, p. 70-86.
10. Bijvoorbeeld op een paneel van Adriaen van Gaesbeeck uit 1647. *Leidse fijnschilders van Gerrit Dou tot Frans van Mieris de Jonge 1630-1760* (Zwolle: Waanders, 1988) nr 19, vgl. nr 55.
11. Lea Dasberg vermeldt het in *Grootbrengen door kleinhouden*, p. 110, noot 26. Toen was het nog toegeschreven aan Daniel de Blieck, maar inmiddels hangt het in Rijksmuseum Het Catharijneconvent in Utrecht en is de schil-

der geïdentificeerd als Gijsbert Janszoon Sibilla. Zie: E. de Jongh e.a., *Faces of the Golden Age. Seventeenth-century Dutch portraits* (Catalogus Kunsthal Rotterdam 1994, English Supplement) p. 58-59. Sibilla was inwoner van Weesp.

12. De Brune, *Emblemata*, p. 75.
13. Het doek van Palamedesz. (1601-1673) werd op 11 mei 1994 geveild bij Christie's te Amsterdam en staat afgebeeld in de veilingcatalogus.
14. [Th. Asselijn], *Kraambedt of kandeel-maal van Zaartje Jans, vrouw van Jan Klaazen* (Amsterdam: Alexander Lintman, 1684).
15. *De qua grieten. Kluchtspel* (Amsterdam: Erfgen. van J. Lescailje, 1706).
16. F. Landais, *Verhandeling over het misbruik der loon-voedsters, en over de voordeelen, welke de moeders, die hunnen kinders zelfs voeden, aen het menschdom bezorgen*; vert.: J. de Back d'Oude (Gent: Louis le Maire, 1786); hoewel het boek in Gent verscheen, was het gericht tot Nederlandse moeders in het algemeen.
17. Chomel en Chalmot, *Algemeen [...] woordenboek*, IV, p. 2436.
18. Bijvoorbeeld in het blad *De Philosooph* III, 141 (12 september 1768) p. 296-298, geciteerd in: Kloek, Van Oostveen en Teeuwen (red.), 'Nederlandse medici en moralisten over moederschap en min (1600-1900)', in: *Volkscultuur* 8 (1991) 3, p. 20-39, p. 29-32. Vgl. *De Denker* 607 (15 augustus 1774) p. 257-264, p. 259: 'Zodra dan een kind van enig aanzien in de wereld komt, wordt het terstond overgegeven in de armen en bescherming ener minne (dit is althans de mode).' *De Denker* 525 (18 januari 1773) p. 21-24 bevat een fictieve brief van een besteedster van minnen die zich beklaagt over het feit dat steeds meer moeders zelf voeden en wil de redactie die hen daartoe aanzet, het 'bakhuis met nagelen beschilderen'. Zie ook: anoniem, *De artz of geneesheer in aangenaame spectatoriaale vertoogen* I (Amsterdam: Wed. Kornelis van Tongerlo en zoon, 1767[4]) p. 127-147: 'Of dierenmelk beter voedzel voor jonge kinderen zij dan het zog van vrouwen?'
19. Wolff en Deken, *Cornelia Wildschut*, II, p. 106.
20. [J.H. Swildens], *Vaderlandsch AB-boek* (Amsterdam: W. Holtrop, 1781).
21. Van Hamelsveld, *De zedelijke toestand*, p. 171-173.
22. Petrus Camper, *Verhandeling over het bestuur van kinderen* (Amsterdam: J.B. Elwe, 1793) p. 43.
23. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie van Holland*, III, 2, p. 1251.
24. Egodocumenten leveren ook hierover informatie, zie bijvoorbeeld: A.M. Fafiani, M.W. van Boven en G.W.J. Steijns (red.), Pieter Vreede, *Autobiografie (1720-1837)* (Hilversum: Verloren, 1994) p. 44.
25. *Volkscultuur* 8 (1991) 3, p. 45; vgl. A. de Knecht-van Eekelen, *Naar een rationele zuigelingenvoeding. Voedingsleer en kindergeneeskunde in Nederland 1840-1914* (Nijmegen: SUN, 1984).
26. [Frédéric Rivet], *De l'education des enfans, et particulierement celle des prin-*

ces, ou il est montré de quelle importance sont les sept premiers années (Amsterdam: Daniël Elsevier, 1679; 1e dr. 1654).

27. Frédéric Rivet (1617-?) was de zoon van André Rivet, die gouverneur was geweest van Willem II. André Rivet had hierover eveneens een traktaat geschreven: *Instruction du prince chrestien* (1642), dat een navolging was van F. de la Mothe le Vayer, *De l'instruction de monseigneur le dauphin* (1640), dat weer geschreven was in verband met de opvoeding van de Franse koning Lodewijk XIV. Zie: Alexander Gijsbert van Opstal, *André Rivet, een invloedrijk Hugenoot aan het hof van Frederik Hendrik* (Harderwijk: Flevo, 1937). Een ouder voorbeeld in deze traditie is J.L. Vives, *Institutio feminae christianae* (1523), in het Nederlands vertaald als *Die institutie ende leeringe van een Christelijcke vrouw* (Antwerpen: Jan Roelants, 1554). Vives was de pedagoog van Mary Tudor, dochter van de Engelse koning Hendrik VIII.
28. Dik en Helmers (red.), *De briefwisseling van Christina van Steensel en Jean Malherbe*, p. 122.
29. Hendrik Frans Karel van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (z.p.: De Bataafsche Leeuw, 1984) p. 73-74.
30. Irmgard Broos en Els Stoffers, 'Elite en de min in de zeventiende-eeuwse Republiek', *Volkscultuur* 8 (1991) 3, p. 47-64. In de helft van de gezinnen was een min aanwezig, maar de auteurs menen dat hiermee soms een 'droge min' of een baker mee werd aangeduid, dat wil zeggen een kraamhulp. Op basis van demografische gegevens betreffende het patriciaat van Leiden concludeert Dirk Jaap Noordam dat voor 1650 de meeste vrouwen een min in dienst hadden, terwijl na 1650 veel vrouwen zelf hun kind zoogden. Bijkomend bewijsmateriaal voor een omslag in 1650 ontbreekt en vooralsnog lijkt het onverstandig om louter op grond van demografische gegevens conclusies te trekken. Dirk Jaap Noordam, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum: Verloren, 1994) p. 54-55.
31. Clerkx, 'Kinderen in het gezin', p. 117.
32. Hora Siccama, Autobiografie, p. 134, 143.
33. Gemäldegalerie, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlijn. S.A.C. Dudok van Heel, 'Een minne met een kindje door Frans Hals', *Centraal Bureau voor Genealogie* 24 (1975) p. 146-159; S. Slive (red.), *Frans Hals* (Londen: Royal Academy of Arts, 1989) p. 154-155. De gangbare datering van dit schilderij is rond 1620, maar op basis van de leeftijd van het kind kan dat gepreciseerd worden op begin 1620. De meest recente bespreking door P. van Thiel is te vinden in *Dawn of the Golden Age. Northern Netherlandish art 1580-1620* (Tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Amsterdam) (Zwolle: Waanders, 1993) nr 273. Volgens Van Thiel staat de appel die de min in haar hand houdt, voor de erfzonde, maar waarschijnlijker is de bedoeling geweest duidelijk te maken dat haar werk vrucht gedragen heeft.

34. Sipkes, *Schets*, p. 50.
35. Dik en Helmers (red.), *De briefwisseling van Christina van Steensel en Jean Malherbe*, p. 94.
36. Van Eeghen, *Meniste vrijage*, p. 207.
37. Van Lier-von Ulft, *Memoires*, p. 208-209.
38. Vgl. de bedragen genoemd in Gemeentearchief Amsterdam, RA, 311, f. 39v., aant. d.d. 21 januari 1656 (twee gulden per week) en 716-26-h, f. 77v, aant d.d. 19 april 1697 (zes gulden en tien stuivers per maand). Voor de achttiende eeuw is bekend dat het weeshuis minnen voor een uitbesteed kind zestig gulden per jaar betaalden, maar zij moeten toen de slechtst betaalde minnen zijn geweest.
39. J.E. van der Pot, 'Blik in het huishouden van een Rotterdammer in het laatste kwart van de 18e eeuw', *Rotterdams Jaarboekje* (1963) p. 198-203, p. 200. Van Eeghen, *Meniste vrijage*, p. 226. In de oostelijke provincies was het loonpeil lager. De minnen in dienst van de familie Van Goltstein verdienden zeventig en tachtig gulden per jaar, Rijksarchief in Gelderland, FA Van Goltstein, nr 56. Een min kreeg een fooi toen de eerste tand van de baby doorkwam.
40. Over dit laatste onder meer: Marjan Rinkleff (red.), *Romantische liefde. Een droombeeld vereeuwigd* (Nijmegen: SUN, 1985).

4 Zelfstandigheid en beroepskeuze

1. Paape, *Wijsgeerte*, p. 37.
2. De Latijnse school van Haarlem telde bijvoorbeeld tussen 1740 en 1759 bijna evenveel leerlingen van buiten als van binnen de stad, respectievelijk 68 en 91; van 11 leerlingen is de herkomst onbekend. Florence Koorn, 'Ruim vijf-en-een-halve eeuw Latijn. Geschiedenis van de Latijnse school van ca 1300 tot 1864', in: W.Th.M. Frijhoff e.a., *Tempel van hovaardij. Zes eeuwen Stedelijk Gymnasium Haarlem* (Haarlem: De Vrieseborch, 1990) p. 25-51.
3. *De Bredasche heldinne*, p. 70.
4. Van Hamelsveld, *De zedelijke toestand*, p. 182. Vgl. Ockerse, *Ontwerp*, p. 266.
5. P.J. Buijnsters, 'De gouverneur/gouvernante tussen adel en burgerij. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een vertoog van Justus van Effen', in idem, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw. Veertien verkenningen* (Utrecht: HES, 1984) p. 86-99.
6. De Beaufort, Autobiografie, p. 18.
7. Van Effen, *Hollandsche Spectator*, III, p. 153-154 (vertoog 133, d.d. 2 februari 1733).
8. Chomel en Chalmot, *Algemeen [...] woordenboek*, VII, p. 3764-3765 (lemma 'vader').
9. Van Hamelsveld, *De zedelijke toestand*, p. 198; Ockerse, *Ontwerp*, p. 265.

5 Onderwijs

1. Neil Postman heeft dit idee verder uitgewerkt. Volgens hem werd vooral de beheersing van het schrift een barrière tussen kinderen en volwassenen. Neil Postman, *The disappearance of childhood* (New York: Delacoste Press, 1982); vert.: *Het verdwijnende kind* (Weesp: Wereldvenster, 1984).
2. Mary Frances Durantini, *The child in seventeenth-century Dutch painting* (Ann Arbor, U.M.I. Research Press, 1983) p. 93-176.
3. P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1987). Voor de zeventiende eeuw: De Planque, *Valcooch's regel.* Een beknopt overzicht: Willem Frijhoff, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs. Ontwikkelingslijnen van opvoeding en onderwijs in Noord-Nederland in de achttiende eeuw', in: *Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw. Verslag van het symposium Doesburg 1982* (Amsterdam: APA-Holland U.P., 1983) p. 3-39.
4. Engelina P. de Booy, *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der negentiende eeuw* (Zutphen: Walburg Pers, 1977).
5. Over Van den Hull ook: Raymonde Padmos, '"Beeter een dorps-schoolmeester dan een ambachtsman". Schoolmeester Willem van den Hull over het onderwijs in Haarlem', *Haerlem Jaarboek* (1993) p. 81-98.
6. De prent wordt besproken in: Lène Dresen-Coenders, 'De machtsbalans tussen man en vrouw in het vroeg-moderne gezin', in: *Vijf eeuwen gezinsleven*, p. 57-99.
7. Van Hamelsveld, *De zedelijke toestand*, p. 191.
8. Kops, *Levensberigt*, p. 122.
9. Van der Voort, *Heerlick bewijs* (1648) geen paginering.
10. De Planque, *Valcooch's regel*, p. 177-178.
11. Bot, *Humanisme en onderwijs*, p. 63. Desiderius Erasmus, 'Tractaat over opvoeding en onderwijs', in: J. Sperna Weiland (red.), *Over opvoeding en vrije wil*, (Baarn: Ambo, 1992) p. 107.
12. Van Beverwijck, *Wercken*, p. 220.
13. E.P. de Booy, *Kweekhoven der wijsheid. Basis- en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw* (Zutphen: Walburg Pers, 1980) p. 34.
14. H.A. Spandaw, *Gedichten* (Utrecht: C. van der Post, 1846) 'Lof der eigenliefde', p. 1-13, p. 8-9.
15. J. ter Gouw, 'De strafmiddelen der oude school', *Geïllustreerde Almanak* (Leiden: A.W. Sijthoff, 1862) p. 153-165.

6 Het veranderend geheugen en een nieuw genre

1. Huygens, *Jeugd*, p. 17.
2. Dezelfde constatering ten aanzien van Engeland is te vinden in: Porter en Porter, *In sickness and in health*, p. 76.
3. J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes* I (Parijs: Pléiade, 1959) p. 174; vgl. Karl Joachim Weintraub, *The value of the individual. Self and circumstance in autobiography* (Chicago: University of Chicago Press, 1978) p. 309.
4. Hubertus Tellenbach (red.), *Das Vaterbild im Abendland* 2 dln (Stuttgart: Kohlhammer, 1978). Hierin onder meer: Rudolf Sühnel, 'Der Hausvater als Stellvertreter Gottes in der Familie: Das Vaterbild im englischen Puritanismus', II, p. 30-48.
5. Van Thiel, 'Poor parents, rich children'; Wayne Franits, 'The family at grace: a theme in Dutch art of the seventeenth century', *Simiolus* 16 (1986) p. 36-49.
6. Franits, *Paragons*, p. 111-161.
7. Boot, *Eene burgherlijcke onderrechtinge*, p. 461.
8. L.M. van Dis en J. Smit (red.), *Den bloem-hof van de Nederlantsche ieught* (Amsterdam/Antwerpen: Wereldbibliotheek, 1955) p. 164-168.
9. H. Hardenberg, 'Cornelis Nagtglas en zijn omgeving', *Jaarboek van het Bureau voor Genealogie* 25 (1971) p. 230-245.
10. H.H. van Dam, 'Enkele genealogische gegevens omtrent Catharina van Lier-von Ulft, schrijfster van de memoires eener Haagsche huisonderwijzeres', *Die Haghe* (1931) p. 14-16.
11. Van Lier-von Ulft, *Memoires*, p. 89-90.
12. Sipkes, *Schets*, p. 22.
13. R. Darnton, 'Boeren vertellen sprookjes: de betekenis van Moeder de Gans', in: idem, *De grote kattenslachting en andere episoden uit de culturele geschiedenis van Frankrijk* (Amsterdam: Bert Bakker, 1986) p. 15-89; E. Weber, 'Fairies and hard facts: the reality of folktales', *Journal of the History of Ideas* 42 (1986) p. 93-113; zie ook: Lily E. Clerkx, *En ze leefden nog lang en gelukkig. Familieleven in sprookjes. Een historisch-sociologische benadering* (Amsterdam: Bert Bakker, 1992), waarin een nauwe relatie tussen tekst en werkelijkheid wordt gelegd. Zie ook: Marina Warner, *From the beast to the blonde. On fairytales and their tellers* (Londen: Chatto and Windus, 1994).
14. J.I.D. Nepveu (red.), *Dichtwerken van Mr. Hieronymus van Alphen* 3 dln (Utrecht: J.G. van Terveen en zoon, 1838-1839) II, p. 196. Zie ook: J. Matze, 'Zoudt gij voor lijken beven? Over de dood in de wereld van opvoeding en onderwijs', in: Kruithof e.a. (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, p. 319-331.
15. 't Hoen, *Fabelen*, p. 99, 179.
16. Paape, *Wijsgeerte*, p. 26.

B4

17. Een aanwijzing hiervoor is ook een aantekening die Jacob Bicker Raye op 23 maart 1768 in zijn dagboek maakte. In de Nes te Amsterdam was een baby te vondeling gelegd, die door een kinderloos echtpaar 'voor haar eigen kind' werd aangenomen. De regels van het Aalmoezeniersweeshuis lieten dat echter niet toe en het kind werd hen afgenomen 'tot groot leedwezen'.
18. Het laten meelopen van een kind in een rouwstoet vond Wilkens als volwassene uit de tijd, wat samenhangt met het feit dat men in de loop van de negentiende eeuw kinderen minder met de dood wilde confronteren. Dat was evenzeer een gevolg van de veranderende houding ten opzichte van de dood en de praktijk van het rouwen. Zie Philippe Ariès, *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken* (Amsterdam: Elsevier, 1987); idem, *Het beeld van de dood* (Nijmegen: SUN, 1987). Voor Nederland onder meer: Herman Franke, *De dood in het leven van alledag. Rouwadvertenties en openbare strafvoltrekkingen in Nederland* ('s-Gravenhage: Nijgh en Van Ditmar, 1985).
19. Aart van der Leeuw, *Kinderland* (Amsterdam: E. Querido, 1950; 1e dr. 1914).
20. Het is door experimenteel psychologisch onderzoek bevestigd, evenals het omgekeerde: men onthoudt plezierige zaken beter dan vervelende. Zie: Willem A. Wagenaar, 'My memory. A study of autobiographical memory over six years', *Cognitive Psychology* 18 (1986) p. 225-252.
21. Schagen van Leeuwen, *De ondergang van de Cornelia*, p. 17.
22. Ook in Engeland zijn beschrijvingen van een ongelukkige jeugd vooral te vinden in autobiografische aantekeningen van mensen uit een arbeidersmilieu. Vincent, *Bread, knowledge and freedom*, p. 87-109.
23. J. van Vloten, *Leven en werken van W. en O.Z. van Haren, Friesche edellui* (Deventer: A. ter Gunne, 1874) p. 193. Hierna neemt het gedicht de traditionele wending van een memento mori.
24. Hildebrand, *Camera obscura*, p. 29.
25. Gerard Brandt, *Het leven en bedryf van den heere Michiel de Ruyter* (Amsterdam: Wolfgang [enz.], 1687) p. 5.
26. Onderzoek naar de plaats die biografen geven aan de jeugd van de door hen geportretteerde personen is alleen verricht voor het middeleeuwse genre van de heiligenlevens. Daarin vinden we wel enige aandacht voor de eerste twee levensjaren, maar veel minder voor de periode tussen het tweede en het zevende jaar. We herkennen hier het patroon van Huygens. Shahar, *Childhood in the middle ages.* Vgl. Donald Weinstein en Rudolph Bell, *Saints and society. Two worlds of western christendom, 1000-1700* (Chicago/Londen: University of Chicago Press, 1982) p. 19-47.
27. Brandt, 'Het leven van Joost van den Vondel', p. 11.
28. Rousseau, *Emile*, p. 58.
29. Henriette Roland Holst-Van der Schalk, *Kinderjaren en jeugd van R.N. Roland Holst* (Zeist: Ploegsma, 1940).

Het veranderend geheugen en een nieuw genre

30. Het bekendste voorbeeld is: Erik H. Erikson, *Young man Luther. A study in psychoanalysis and history* (Londen: Faber and Faber, 1972; 1e dr. 1959). Zie voor een toetsing aan de toenmalige stand van zaken in de gezinsgeschiedenis: R.M. Dekker en H.W. Roodenburg, 'A suitable case for treatment? A reappraisal of Erikson's "Young Man Luther"', *Theory and Society* 12 (1983) p. 775-800.
31. Een vroeg voorbeeld is: The Countess of Oxford and Asquith (red.), *Myself when young by famous women of today* (Londen: Frederik Muller, 1938).
32. Nico Scheepmaker, *De eerste herinnering* (Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar, 1988); Michel van der Plas, *Zonen en dochters. Jeugdherinneringen van Piero Antinori enz.* (Baarn: Bosch & Keuning, 1989); Anneke van Luyk, *Enig kind. Interviews met bekende Nederlanders die als enig kind opgroeiden* ('s-Gravenhage: BZZTÔH, 1991).
33. Deel, *Patricier*, p. 14.
34. Robert Kail, *The development of memory in children* (New York: W.H. Freeman, 1984).
35. Sipkes, *Schets*, p. 22.
36. Vgl. Richard N. Coe, 'Stendhal and the art of memory', in: J.C. Irelson (red.), *Currents of thought in French literature. Essays in memory of G.T. Clapton* (Oxford: Basil Blackwell, 1965) p. 145-163.
37. Hildebrand, *Camera obscura*, p. 31-32. De betreffende passage dateert van 1839.
38. Carel Scharten, *Het verloren paradijs* (Amsterdam: Strengholt, 1948). Soortgelijke opmerkingen in Clara Eggink, *Kind* ('s-Gravenhage: Leopold, 1980).
39. Fedde Schurer, *De beslagen spiegel. Herinneringen* (Amsterdam: Moussault, 1969); D.L. Daalder, *Schimmenspel* (Zeist: Ploegsma 1940); Jeanne van Schaik-Willing, *Dwaaltocht. Een stukje eigen leven* ('s-Gravenhage: Nijgh en Van Ditmar, 1977).
40. Bertus Aafjes, *De sneeuw van weleer* (Amsterdam: Meulenhoff, 1987).
41. E. du Perron, *Verzameld werk* I (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1955), p. 66.
42. Betty Huls, 'Historische veranderingen in geheugenprocessen bij kinderen', in: H.F.M. Peeters en F.J. Mönks (red.), *Levensloop in historisch perspectief* (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1986) p. 139-154.
43. B. Ebels-Hoving, 'Middeleeuwse geheugenprestaties: de memorie in Montaillou', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 106 (1993) p. 323-348, bespreekt de literatuur en bekritiseert het bestaande beeld. Een Nederlandse beschouwing is die van Joannes Lublink de Jonge in diens *Tweede zevental verhandelingen over verscheide onderwerpen* (Amsterdam, 1783) p. 29-58, besproken in Gerrit Jan Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding – van Van Alphen tot Verwey* (Amsterdam, 1992) p. 49-51.

44. De Brune, *Banket-werk*, p. 92 en 188-189.
45. Justus van Maurik, *Toen ik nog jong was* (Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, 1901); vgl. Harry M.G. Prick (red.), Frans Erens, *Vervlogen jaren* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1982) p. 199.
46. Augustinus, *Belijdenissen*, p. 11-12.
47. Johann Wolfgang Goethe, *Dichtung und Wahrheit* 3 dln (Frankfurt am Main: Insel Verlag, 1975; 1e dr. 1811-1814, 1833) I, p. 15.
48. Maurice Halbwachs, *Mémoires collectives* (Parijs: PUF, 1950); idem, *Les cadres sociaux de la mémoire* (Parijs: Alcan, 1925).
49. Huygens, *Jeugd*, p. 75.
50. Van Alphen, *Dichtwerken*, II, p. 182
51. Richard N. Coe, *When the grass was taller. Autobiography and the experience of childhood* (New Haven/Londen: Yale U.P., 1984); LuAnn Walther, 'The invention of childhood in Victorian autobiography', in: George P. Landow (red.), *Approaches to Victorian autobiography* (Athens, Ohio: Ohio U.P., 1979) p. 64-87. Verder onder meer: Marie-José Chombart de Lauwe, *Un monde autre: l'enfance* (Parijs: Payot, 1979); Rosemary Lloyd, *The land of lost content. Children and childhood in nineteenth-century French literature* (Oxford: Clarendon Press, 1992).
52. *Hendrik Stillings kindsheid, jongensjaaren en vreemdelingschap. Eene waare geschiedenis* (Arnhem: W. Troost, 1786).
53. Zie bijvoorbeeld: I.H. van Eeghen, 'Herinneringen van Femina Muller (1826-1909) en van Anna Steenbergen-Huidekoper (1848-1927)', *Maandblad Amstelodamum* 39 (1942) p. 141-144; C.A. Tamse (red.) en G.A. Kamerlingh Onnes-barones van Dedem (vert.), *Koningin Sophie, 1818-1877. Jeugdherinneringen in Biedermeierstijl van een Nederlandse vorstin van Würtemberg* (Zutphen: Walburg Pers, 1984).
54. Hugo Röling bereidt een studie voor over de ontwikkeling van het genre in Nederland. Vermoedelijk verliep deze parallel met die in Duitsland, zoals die te schetsen valt op grond van de bibliografie van gepubliceerde jeugdherinneringen in Hardach-Pinke's studie *Kindheiten*. Aantallen gepubliceerde jeugdherinneringen zijn in het decennium 1850-1860: 1, 1860-1870: 2, 1870-1880: 6; 1880-1890: 7; 1890-1900: 4; 1900-1910: 12.
55. Vgl. 'Herinneringen uit mijne jeugd', in 1882-1883 geschreven door de in 1801 te Dordrecht geboren kantoorklerk Pieter Uittenbogaard, vermeld in: J.J. Beyerman, 'De gebeurtenissen van november-december 1813 te Dordrecht', *Zuid-Hollandse Studiën* 11 (1965) p. 263-297.
56. Jerome Hamilton Buckley, *Season of youth. The Bildungsroman from Dickens to Golding* (Cambridge, Mass.: Harvard U.P., 1974) p. 33.
57. Multatuli, *Woutertje Pieterse. Uit de Ideeën verzameld en uitgegeven door dr. G. Stuiveling* (Amsterdam: Van Oorschot, 1950).
58. Coe, *When the grass*, p. 123-129.

59. Wam de Moor (red.), J. van Oudshoorn, *Jeugd. Vijf verhalen* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1982). Simon Vestdijk, *Kind tussen vier vrouwen* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1972). Over de invloed van Proust op Vestdijk: H. Bekkering, 'Vestdijk en Proust tegenover Ter Braak en Du Perron', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen, *Nederlandse literatuur. Een geschiedenis* (Groningen: Nijhoff, 1993) p. 653-660.
60. Voor België: Aug. van Cauwelaert, 'De romancier en zijn jeugd', *Kon. Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde. Verslagen en Mededeelingen* 1943 (januari-februari) p. 579-602.
61. Zie bijvoorbeeld: Paul van 't Veer, 'Allemaal wind en een Engelse notting', *Hollands Maandblad* 16 (1974) 324, p. 15-21; idem, 'De revolutie van juffrouw Laps', *idem* 16 (1974) 322, p. 10-14; Harry G.M. Prick, *De Adriaentjes. Een onderzoek naar wording en achtergronden van Van Deyssels 'Kind-leven'* (Amsterdam: Athenaeum/Polak & Van Gennep, 1977). Zie verder: L. Dasberg e.a., 'Op zoek naar het kindbeeld in de bellettrie van 1900 tot heden', *Pedagogische Studiën* 52 (1975) p. 268-275.
62. Universiteitsbibliotheek Leiden hs Ltk 1929.1, 'Uit mijn leven, 1792-1814'.
63. *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1872) dl I en II.
64. Rijksarchief in Drenthe, PA Steenbergen; uitgave: Albert Metselaar (red.), *De jeugd van Albert Steenbergen* (z.p.: eigen beheer, 1987). Vgl. idem, 'De wereld van de nevelhekse', *Volkscultuur* 4 (1987) p. 32-56. Albert Doedens, *Albert Steenbergen. Door het kleine bekoord* (z.p.: Stichting Het Drentse Boek, z.j.), is een recente biografie waaraan de gegevens uit Steenbergens autobiografie getoetst kunnen worden. Steenbergen werd bekend als de maker – of vervalser – van een zeventiende-eeuwse familiekroniek; zie hierover Dekker, 'De conjunctuur', p. 464.

7 De verwoording van gevoelens

1. D.J. Noordam, 'Lust, last en plezier: vier eeuwen seksualiteit in Nederland', in: R.E. Kistemaker (red.), *Een kind onder het hart. Verloskunde, volksgeloof, gezin, seksualiteit en moraal vroeger en nu* (Amsterdam: Meulenhoff, 1987) p. 128-171, p. 104; de gegevens hebben betrekking op Maasland. Vgl. A.M. van der Woude, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* V (Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1980) p. 102-169, p. 146-148. Verder: Chr. Vandenbroeke, F. van Poppel en A.M. van der Woude, 'De zuigelingen- en kindersterfte in België en Nederland in seculier perspectief', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 94 (1981) p. 461-492.
2. Het demografisch overlijdensgemiddelde van een kwart is ook toegepast op de vijftien kinderen over wie we na hun eerste levensjaar geen informatie hebben.

3. Lawrence Stone, *The family, sex and marriage in England 1500-1800* (Londen: Weidenfeld and Nicholson, 1977) p. 113.
4. Alan Macfarlane, recensie van Lawrence Stone, *The family, sex and marriage in England 1500-1800*, in: *History and Theory* 28 (1979) p. 103-126, p. 116. Ook betichtte hij Stone ervan een andere passage uit Josselins dagboek te hebben weggelaten, namelijk die waarin hij de dood van zijn acht jaar oude dochtertje beschreef, waarbij zijn emoties meer tot uiting kwamen.
5. Pollock, *Forgotten children*, p. 134-142. Vgl. Peter Gregg Slater, *Children in the New England mind in death and in life* (Hamden Conn.: Archion Press, 1977), die tot conclusies komt in de lijn van Macfarlane en Pollock.
6. Macfarlane, zie noot 4; vgl. Peter Burke, 'Collective psychology and social change. Achievements and problems', in: Bedrich Loewenstein (red.), *Geschichte und Psychologie. Annäherungsversuche* (Pfaffenweiler: Centaurus, 1992) p. 19-36, p. 36, noot 46.
7. Nancy Scheper-Hughes, *Death without weeping. The violence of everyday life in Brazil* (Berkeley: University Press of California, 1992). Zie verder: David Armstrong, 'The invention of child mortality', *Sociology of Health and Disease* 8 (1986) p. 211-232.
8. Peter Burke, *History and social theory* (Oxford: Polity, 1992) hoofdstuk 5 'Social theory and social change', p. 130-166.
9. Kok, *Erfenis onzer voorouders*, p. 15.
10. R.M. Dekker en H.W. Roodenburg, 'Humor in de zeventiende eeuw. Opvoeding, huwelijk en seksualiteit in de moppen van Aernout van Overbeke (1632-1674)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 10 (1984) p. 243-267. Rudolf Dekker, Herman Roodenburg, Harm-Jan van Rees (red.), *Aernout van Overbeke, Anecdota sive historiae jocosae. Een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anekdotes* (Amsterdam: P.J. Meertens Instituut, 1991) nr 1391 (vgl. nr 66) en nr 1443.
11. *De gewaande weuwenaar met het bedrogen kermis-kind* [Leeuwarden, 1709], II, p. 37-40; III, p. 3. Het stuk is gebaseerd op een kwestie rond de Utrechtse hoogleraar Petrus Burman (1668-1741), die werd aangeklaagd wegens het ongehuwd verwekken van een kind. Over Burman: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, IV (Leiden: Sijthoff, 1918) kol. 354-358.
12. A.Th. van Deursen, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam: Bert Bakker, 1994) p. 67. De telling loopt over de periode van 1622 tot 1640.
13. Salomon van Rusting, *Het schouw-toneel des Doods, waarop na 't leeven vertoont wort de doot op den throon des aard-bodems heerschende over alle staaten en volkeren* (Amsterdam: Jan ten Hoorn, 1707).
14. (Amsterdam: Erve Hendrik van der Putte), afgedrukt in De Meyer, *Volks- en kinderprent*, afb. 125, p. 186.
15. Van Alphen, *Dichtwerken*, II, p. 126.

16. Johanna Constantia Cleve, *Jeugdige dichtproeven* ('s-Gravenhage: Johannes Allart, 1813) p. 32-33; A. Dirkse-Balhan, 'Spelen op het kerkhof. Over de dood in boeken voor kinderen, ca 1780-1880', in: *Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900. Tentoonstelling ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Eerste Algemene Begraafplaats Soestbergen te Utrecht* (Utrecht: Centraal Museum, 1980) p. 115-125.
17. Gemeentearchief Amsterdam, FA Heshuysen, 287 (geschreven portret door Gerrit Hooft (1745-1815), vroedschap te Amsterdam); Gemeentearchief Amsterdam, FA Elias, 72 (geschreven portret door Pieter Elias (1756-1813), wethouder te Amsterdam).
18. Franciscus Ridderus, *Historisch sterfhuys* (Rotterdam: Joannes Borstius, 1665) p. 596.
19. *Acta ofte handelinghen des nationalen synodi [...] tot Dordrecht Anno 1618 ende 1619* (Dordrecht: Isaack Jansz. Canin, 1621) II, p. 45.
20. H.W. van Tricht (red.), *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft* (Culemborg: Tjeenk Willink) I, p. 494-496.
21. L.F. Groenendijk en F.A. van Lieburg, *Voor edeler staat geschapen. Levens- en sterfbedbeschrijvingen van gereformeerde kinderen en jeugdigen uit de 17e en 18e eeuw* (Leiden: J.J. Groen, 1991). Een moderne variant: G. van den Berg, *Wat Gods genade vermag in een jong kind* (Kampen: J.H. Kok, [1919]).
22. De Brune, *Banket-werk*, p. 562.
23. Universiteitsbibliotheek Amsterdam hs O 65-1508*, handschrift in convoluut. Over deze dichter: Petrus Jacobus Adrianus Maria Buijnsters, *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van 'Het Graf'* (Assen: Van Gorcum, 1963) p. 97.
24. Molhuysen e.a. (red.), *Briefwisseling*, VIII ('s-Gravenhage: M. Nijhoff, 1971) p. 674.
25. Sonja F. Witstein, *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance. Enkele funeraire gedichten van Heinsius, Huygens en Vondel, bezien tegen de achtergrond van de theorie betreffende het genre* (Assen: Van Gorcum, 1969) p. 226-238. Het gedicht is ook opgenomen in: Mieke Smits-Veldt, *Maria Tesselschade. Leven met talent en vriendschap* (Zutphen: Walburg Pers, 1994) 66.
26. M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden, 1700-1780* ('s-Gravenhage: De Bataafsche Leeuw, 1985) p. 195.
27. Anne Laurence, 'Godly grief. Individual responses to death in seventeenth-century Britain', in: Ralph Houlbrooke (red.), *Death, ritual, and bereavement* (Londen/New York: Routledge, 1989) p. 62-76, p. 75.
28. Van Beverwijck, *Wercken*, I, p. 30; II, p. 96. Vgl. Lia van Gemert, 'The power of the weaker vessels: Simon Schama and Johan van Beverwijck on women', in: Els Kloek e.a. (red.), *Women of the Golden Age. An international debate on women in seventeenth-century Holland, England and Italy* (Hilversum: Verloren, 1994) p. 39-51.

29. Ridderus, *Sterfhuys*, p. 622. Terwijl sommige historici de grote kindersterfte toeschrijven aan verwaarlozing door de ouders, is het omgekeerd verhelderend eens te kijken naar de fysieke gevolgen die het overlijden van kinderen op hun ouders kon hebben, iets wat nog niet door gezinshistorici is gedaan. Modern onderzoek heeft bevestigd dat het verlies van gezinsleden ingrijpende psychosomatische gevolgen kan hebben. Zie voor dergelijk onderzoek: H.A.W. Schut, *Omgaan met de dood van de partner. Effecten op gezondheid, effecten van rouwbegeleiding* (Amsterdam: Thesis Publishers, 1993).
30. S.W.P.C. Braunius, 'Het leven van de zeventiende-eeuwse zeeman: valse romantiek of werkelijkheid?', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis* 40-41 (1980) p. 11-22, p. 20.
31. José Bouman, *Nederlandse gelegenheidsgedichten voor 1700 in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage* (Nieuwkoop: B. de Graaf, 1982); Marjan Daamen en Albert Meijer, *Catalogus van gedrukte Nederlandse gelegenheidsgedichten uit de 17e en 18e eeuw in de Zeeuwse Bibliotheek* (Middelburg: Zeeuwse Bibliotheek, 1990).
32. Witstein, *Funeraire poëzie.* Zie ook: M. Stoffers, 'Verdriet en berusting. Reacties op het overlijden van naastbestaanden in lijkzangen en egodocumenten uit de achttiende eeuw', *Groniek* 99 (1987) p. 77-87. Zie ook: Dorothé Sturkenboom, '"...Want ware zielesmart is niet woordenrijk". Veranderende gevoelscodes voor nabestaanden 1750-1988', in: Albert van der Zeijden (red.), *De cultuurgeschiedenis van de dood* (Amsterdam/Atlanta GA.: Rodopi, 1990) p. 84-114; Ronnie Kaper, *Liever geen bloemen. Brieven en gedichten rondom de dood in de zeventiende eeuw* (Culemborg: Educaboek, 1984); M.A. Schenkeveld-van der Dussen, 'Poëzie als gebruiksartikel: gelegenheidsgedichten in de zeventiende eeuw', in: M. Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (Groningen: Wolters Noordhoff, 1984) p. 75-92. Over rouw in romanliteratuur: P. Pelckmans, 'De grote manier van de deugd. Dood en rouw in Willem Leevend', *Ons Geestelijk Erf* 60 (1986) p. 254-287. M. Thijs, '"Sterren en wormen en welkende bloempjes". De Nederlandse mortuaire literatuur in de tweede helft van de achttiende eeuw', in: *Dood en begraven*, p. 142-106. Buijnsters, *Tussen twee werelden.*
33. Adèle Nieuweboer, 'Medeleven volgens voorschrift en verzen op bestelling. Achttiende-eeuwse gelegenheidsgedichten', *Literatuur* 3 (1986) p. 15-22 concludeert dit op basis van voornamelijk huwelijksgedichten. Vgl. M.A. Schenkeveld-van der Dussen, 'Bruilofts- en liefdeslyriek in de 18e eeuw: de rol van de literaire conventies', *De Nieuwe Taalgids* 67 (1974) p. 449-461.
34. Niet altijd is de leeftijd van de overledene duidelijk; Koninklijke Bibliotheek nr 420 (1676) betreft een achtjarig meisje, evenals Koninklijke Bibliotheek nr 165 (1694). Eduard Hoornik constateerde dat het in onze poëzie wemelt

van zieke, stervende of net gestorven kinderen. Eduard Hoornik, *Het kind in de poëzie* (z.p., z.j.; Sinasprilessay no. 3).

35. Coster, *Kind in de poëzie*, bevat naast de bekende gedichten van Vondel en Poot onder meer gedichten van Dirk Smits (1702-1720) en Jan Baptista Wellekens (1658-1726). Zie bijvoorbeeld Gerrit Komrij, *De Nederlandse poëzie van de 17de en 18de eeuw in 1000 en enige gedichten* (Amsterdam: Bert Bakker, 1986): Jan Baptista Wellekens, 'Lykzang, over myn jongste zoontje'.
36. M.B. Smits-Veldt en M. Spies (red.), Vondel, *Volledige dichtwerken en oorspronkelijk proza. Verzorgd door Albert Verweij* (Amsterdam: H.J.W. Becht, 1986) p. 880 en 881.
37. Witstein, *Funeraire poezie*, p. 301-311.
38. A. Steyn, *De puntige poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam: Isaac van Lochem, 1669).
39. Steyn, *De puntige poëet*, p. 182.
40. Steyn, *De puntige poëet*, p. 206
41. Johan van Dans, *Alle de soet-vloeyende poëtische wercken* (Amsterdam: Joannes Janssonius van Waesbergen enz., 1668).
42. Stadsbibliotheek Haarlem, Archief Merkman.
43. Maria Schenkeveld-van der Dussen benadrukte in haar studie over Poot de verschillen met Vondel. De moraal was dezelfde – het kind heeft het beter in de hemel dan op aarde en de ouders past berusting –, maar het gedicht van Poot is veel persoonlijker en de dichter geeft meer uiting aan zijn gevoelens van smart. Toch gaat het te ver om beide gedichten tegenover elkaar te plaatsen als elk typisch voor hun eeuw, omdat Vondel in zijn gedicht over zijn dochtertje wel degelijk een meer persoonlijke toon trof. Maria A. Schenkeveld-van der Dussen, *Het dichterschap van Hubert Korneliszoon Poot. Een vergelijking van de 'Mengeldichten' en het 'Vervolg der gedichten'* (Assen: Van Gorcum, 1968) p. 170-173.
44. [J. Wille (red.)], *Dichterlijke zelfbeschrijving van Bilderdijk. Een keuze uit zijn korte gedichten* (Amsterdam: Elsevier, 1943) p. 80-83.
45. Barend-van Haeften, *Oost-Indië gespiegeld* p. 91.
46. Paape, *Wijsgeerte*, 99; gedicht p. 100-106.
47. P. van Zonneveld, '"De teederste blik harer brekende oogen". De dood in de Nederlandse literatuur in de eerste helft der negentiende eeuw', in: *Dood en begraven*, p. 106-115.
48. Diederik Boot, *Verhandeling over den waaren aart en voortreffelijkheid van de Christelijke gelatenheid, en hoe die van ongevoeligheid onderscheiden zij* (Amsterdam, 1801).
49. D.P. Snoep, 'Sterven en rouwen 1700-1900', in: *Dood en begraven*, p. 4-74.
50. Rudolf E.O. Ekkart, *Portret van Enkhuizen in de gouden eeuw* (Zwolle: Waanders, 1990) p. 82-83. Vgl. De Jongh, *Portretten van echt en trouw*, p. 241-243 over een familieportret van Jan Mijtens (1614-1670).

51. M.B. Smits-Veldt, 'Het gezicht van een Amsterdamse rederijker: de nalatenschap van Jan Sijwertsz. Kolm (1589-1637)', *Literatuur* 8 (1991) p. 93-103.
52. Gerard Ter Borch de Oude, 'Catharina Ter Borch in haar doodkist', in: Alison McNeill Kettering, *Drawings from the Ter Borch estate* 2 dln ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1988) p. 700.
53. Portret van Maria Croon. Pastel op papier door Pieter Frederik de la Croix (Frankrijk 1709-'s-Gravenhage 1782), Frans Hals Museum, Haarlem.
54. Voorbeelden in Rinkleff (red.), *Romantische liefde*, p. 46-47 en *Dood en begraven*.